JPPI
המכון למדיניות העם היהודי
THE JEWISH PEOPLE POLICY INSTITUTE

יחסים בין-דתיים בעקבות 7 באוקטובר

ד"ר גילה אמאטי

jppi.org.il

מיסודה של הסוכנות היהודית לא"י בע"מ (חל"צ)

זכויות יוצרים © המכון למדיניות העם היהודי
מיסודה של הסוכנות היהודית לא"י בע"מ (חל"צ), ירושלים, תשפ"ו/2026

קמפוס גבעת רם, ת.ד. 39156, ירושלים 9139101
טלפון: 02-5633356 | פקס: 02-5635040 | www.jppi.org.il

כל הזכויות שמורות. אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאכסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מן החומר שבחוברת זו. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בחוברת זו אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמכון למדיניות העם היהודי.

עיצוב גרפי ועימוד: מיה הסר

מסת"ב: 978-965-7880-05-0

תוכן העניינים

תודות **5**

מבוא **7**

מתודולוגיה **9**

סקירה של היחסים בין יהודים לנוצרים **13**

היחסים הבין־דתיים בין היהודים לאוונגליסטים האמריקאים **31**

היחסים הבין־דתיים בין מוסלמים ליהודים **41**

ממצאים וניתוח ראיונות: יחסי יהודים ומוסלמים אחרי 7 באוקטובר **53**

ממצאים וניתוח ראיונות: יחסי יהודים ונוצרים אחרי 7 באוקטובר **69**

המלצות מדיניות **85**

סיכום **91**

תודות

ברצוני להודות לפרופ׳ ידידיה שטרן ולד״ר שוקי פרידמן על המשוב המעמיק, ההערות החשובות והליווי המקצועי, שסייעו לי לחדד את טיעוני המחקר ולשפר את העבודה בכללותה. אני מבקשת להודות להם גם על האמון המתמשך שנתנו בי ועל ההזדמנות להיות חלק מן הסביבה האינטלקטואלית והמקצועית יוצאת הדופן שהם מטפחים. תודה מיוחדת נתונה לפרופ׳ קרמה בן יוחנן, שקראה את המחקר באופן מעמיק ויסודי, והביאה הערות חשובות ומשמעותיות אשר תרמו רבות לאיזונו של המחקר ולדיוקו, והפכו אותו למעמיק, מדויק ושלם יותר.

תודתי נתונה גם לבארי גלטמן ודוד הרבנד על עבודת העריכה הקפדנית והמקצועית של כתב היד באנגלית ובעברית. עבודתם שיפרה במידה ניכרת את בהירותו של הטקסט. אני מבקשת להודות גם למתרגמת, כרמית גלעד, שעבודתה המסורה והרגישה אפשרה להעמיד גרסה עברית מדויקת ונאמנה לרוחו ולמשמעותו של המקור.

תודה מעומק הלב לכל מי שניאותו להתראיין למחקר זה. על אף הנסיבות המורכבות והרגישות שבהן נערכו הראיונות, הם הקדישו לי בנדיבות מזמנם ושיתפו בפתיחות ובכנות בחוויותיהם, במחשבותיהם ובנקודות מבטם. דבריהם אפשרו לי לעמוד על עומקם ועל מורכבותם של הנושאים הנדונים במחקר. ללא נכונותם לשתף ולדבר בגילוי לב, מחקר זה לא היה מתאפשר.

לבסוף, אני מבקשת להודות לבעלי, עמית איזנמן, על השיחות הרבות שליוו את תהליך המחקר, על ההקשבה, השותפות האינטלקטואלית, השאלות המאתגרות והתמיכה המתמדת. השיח בינינו תרם רבות לגיבושם ולהתפתחותם של הרעיונות המוצגים בעבודה זו.

מבוא

ב־7 באוקטובר 2023 ביצע ארגון חמאס מתקפת פתע על היישובים הישראליים הסמוכים לעזה, וזו הציתה מלחמה נוראה. אכזריות התקיפה – שבה נרצחו כ־1,200 ישראלים ולמעלה מ־200 נחטפו – יחד עם התגובה הצבאית בעזה, שינו מקצה לקצה את היחסים הבין־דתיים ברחבי תבל. במקומות רבים בעולם היחסים בין היהודים לבין הנוצרים והמוסלמים בסביבתם הועמדו למבחן בצורות חסרות תקדים. מערכות יחסים בין־דתיות ותיקות נקלעו למתחים חדשים, וכל קהילה התמודדה עם כאביה ופחדיה ועם הנרטיבים הסותרים של המלחמה. בד בבד הבליט המשבר את הערך הפוטנציאלי הטמון בחיבורים בין־דתיים: המנהיגים בדתות השונות ממלאים תפקיד בהרגעת הרוחות, בהתייצבות נגד השנאה ובאישוש חשיבותו של הצד האנושי המשותף שבלב הסכסוך.

מחקר זה בוחן את מצב היחסים הבין־דתיים בקרב הקהילות היהודיות, הנוצריות והמוסלמיות בישראל ובארה״ב בעקבות אירועי 7 באוקטובר, ומתמקד בתקופה שבין נובמבר 2023 לפברואר 2025. הוא מציג תובנות מ־25 ראיונות עם אנשי מקצוע: שנים־עשר מהמרואיינים התבססו בישראל, שמונה בארה״ב, שניים בארגנטינה, ואחד בכל אחת מהמדינות איטליה, בריטניה ומרוקו. לצד סקירה של מאמרים, דוחות וספרים עדכניים, וניתוח של דיווחים עיתונאיים והצהרות פומביות בולטות בעניין היחסים בין מוסלמים ליהודים ובין נוצרים ליהודים. למחקר שלושה יעדים:

1. להעריך את השינויים שחלו בדינמיקה הבין־דתית אחרי 7 באוקטובר, על ידי זיהוי של קריסות ופריצות דרך;
2. לנתח התפתחויות ספציפיות בקהילות נוצריות ומוסלמיות לנוכח יחסיהן עם יהודים, ואת ההשלכות של אלה על המשך הדיאלוג;
3. להציע המלצות מדיניות המבוססות על ראיות לממשלת ישראל וכן לעמותות, לאנשי מקצוע מהתחום הבין־דתי, למנהיגי קהילות ולארגונים חברתיים, בשאיפה לקדם את הסובלנות ואת הפעילות הבין־דתית.

החשיבות של מחקר זה ברורה. בעיתות מלחמה וטרור האמון בין קהילות מדתות שונות עשוי להישחק בקלות, אולם הסולידריות הבין־דתית חשובה לצורך מניעת קיטוב חברתי. בישראל, שבה כ־20% מכלל האזרחים הם ערבים (רובם מוסלמים ומיעוטם נוצרים), יחסי יהודים–ערבים הם גורם מכריע לצורך הלכידות הפנימית. בארה"ב, גם היהודים וגם המוסלמים הם מיעוטים קטנים יחסית שחוו לאחרונה זינוקים בשנאה ובחשדנות כלפיהם, ואלה מעמידים למבחן בריתות שנוצרו בתקופות רגועות יותר. בינתיים, הדיאלוג הנוצרי–יהודי – אשר זה

מכבר נחשב לעמוד תווך בפיוס שנרקם אחרי השואה – מתמודד כעת עם מתיחות מסוג חדש לנוכח תגובותיהם של ראשי הכנסייה על ההתרחשויות בשטח. מאמר זה בוחן לעומק את הדינמיקות הללו, במטרה לעמוד על הדקויות המאפיינות את הנוף הבין־דתי שאחרי 7 באוקטובר, בליווי המלצות מעשיות לטיפוח אחדות וחוסן קהילתי.

המאמר נפתח בפרק מתודולוגיה המתאר את תהליך הראיונות ואת הגישה ששימשה לסינתזה (אינטגרציה) של מקורות מגוונים. לאחר מכן מופיעה סקירת ספרות הבוחנת התפתחויות אחרונות ביחסי הדתות, תוך התבססות על סיקור תקשורתי, ניתוחים אקדמיים והצהרות פומביות. חלק הליבה, "ממצאים וניתוח", מציג אירועים ומגמות מרכזיים בדיאלוג הבין־דתי, תוך התמקדות מיוחדת ביחסי נוצרים–יהודים ומוסלמים–יהודים כפי שהם משתקפים בנתוני הראיונות. מתוך תובנות אלה גובשו מסקנות המחקר ומוגשת סדרת המלצות לפעולה לבעלי תפקידים בישראל, לקהילות יהודיות בתפוצות ולארגונים בין־לאומיים המעורבים בקידום חיבורים בין־דתיים.

מטבע הדברים במחקר המתנהל כשההתרחשויות עדיין בעיצומן, הניתוח מושפע מן התקופה הספציפית הנבחנת. מחקר זה עוסק בהתפתחויות שהתרחשו מנובמבר 2023 עד פברואר 2025, ולפיכך אינו מתייחס לתמורות פוליטיות, דתיות או חברתיות שהתרחשו לאחר מכן, בכלל זה מותו של האפיפיור פרנציסקוס, בחירת האפיפיור החדש, שובם של החטופים וסיום המלחמה. אין ספק שאירועים אלה ישפיעו על היחסים הבין־דתיים בעתיד, אולם חשוב להדגיש שעדיין אי אפשר להעריך את ההשלכות שלהם במלואן: הן חילופי האפיפיורים והן סופו של עימות ממושך דורשים זמן, מרחק וראיות נוספות לפני שיהיה אפשר לגבש פרספקטיבה ראויה לשמה. אלא שאין בכך כדי להפחית מערכו של הניתוח המוצג כאן. על ידי בחינת התגובות במהלך המלחמה וההשפעות המיידיות שלה, הוא שופך אור על הדינמיקה, המתחים וההיערכויות מחדש שהתחוללו ברגעי ההתרחשות המכוננים.

מתודולוגיה

מחקר זה עשה שימוש בשיטות מעורבות (mixed-methods): הוא שילב ראיונות איכותניים עם אנשי מפתח מהשטח לצד סקירה נרחבת של מקורות משניים, במטרה להצליב ממצאים (triangulate) באמצעות השוואה בין נקודות מבט מהשטח לבין דיווחים שפורסמו. המחקר כלל שני מרכיבים עיקריים: ראשית, בוצעו 25 ראיונות מקוונים חצי־מובְנים עם אנשי דת, עובדי ארגונים, מלומדים ופעילים מישראל, ארה"ב, בריטניה, איטליה, צרפת, דרום אמריקה וצפון אפריקה; כל המשתתפים, גברים ונשים, הם בעלי ניסיון ייחודי בעבודה הבין־דתית, כך שיכלו לספק תובנות עשירות ממקור ראשון. שנית, נעשתה סקירת ספרות רחבה ומקיפה של מאמרי חדשות, פרסומים אקדמיים, דוחות מארגונים, ספרים והודעות לעיתונות. גישה זו נועדה לארוג יחדיו מקורות תקשורתיים, פופולריים ומדעיים, כדי להציע תמונה מורכבת ורב־ממדית של הנוף המשתנה של מעורבות בין־דתית.

ראיונות

בין דצמבר 2023 לפברואר 2025 נערכו 25 ראיונות חצי־מובנים. שנים־עשר מן המרואיינים, גברים ונשים, מתגוררים בישראל, שמונה בארה״ב, שניים בארגנטינה, ואחד בכל אחת מהמדינות איטליה, בריטניה ומרוקו[1], מה שמשקף את אופיו חובק העולם של המחקר. המשתתפים נבחרו במטרה לייצג מגוון השקפות רחב, בעיקר מתוך הקהילה היהודית, של פעילים ואנשי מקצוע, לצד כמה נקודות מבט מדמויות נוצריות ומוסלמיות. בין המשתתפים היו רבנים המעורבים במיזמים בין־דתיים, אנשי אקדמיה שעוסקים במחקר בין־דתי ופעילים בתחום, וכן כמה מנהלים ומלומדים מעמותות וארגונים המתמחים בשדה הבין־דתי.

נעשה שימוש בשיטת "מדגם כדור שלג", שבה מתחילים ב"מעגל ראשון" של משתתפים שמתאימים לקריטריונים של המחקר ואחר כך מבקשים מהם להפנות אחרים מקרב מכריהם שגם הם מתאימים לאותם קריטריונים. תהליך זה נמשך באופן מצטבר והרחיב ביעילות את מאגר המרואיינים המתאימים. משתתפים רבים שימשו כ"אנשי מעשה" (practitioners) כלומר הם הובילו או הנחו קבוצות דיאלוג, תוכניות חינוך או קואליציות של הסברה וקידום בין־דתי באזורם. ביניהם היו דמויות כמו הרב הראשי של איטליה, אנשי אקדמיה המתמחים בדיאלוג בין־דתי, מנהלים של ארגונים בין־דתיים וראש תחום היחסים הבין־דתיים במוסד יהודי גדול.

הראיונות התנהלו על פי מדריך מובנה ואחיד כדי לשמור על עקביות, אך עם זאת אפשרו שיחה פתוחה. שאלות הליבה התייחסו לרקע של כל מרואיין או מרואיינת בעבודה בין־דתית,

למטרות של הארגון שלהם, וכן לתפיסתם בעניין היחסים הבין־דתיים לפני ואחרי 7 באוקטובר 2023 – כולל מצב הדיאלוג היהודי–מוסלמי והיהודי–נוצרי, האתגרים הנמשכים ונושאי הדיון האופייניים. הושם דגש על הבנת ההשפעה של אירועי 7 באוקטובר והתגובה הצבאית להם על מאמצים בין־דתיים, תוך התמקדות בשינויים בעמדות, בהשתתפות ובדיאלוג. המרואיינים שיתפו באנקדוטות ספציפיות הממחישות שינויים אלה, כגון מקרים של קריסת הדיאלוג או לחלופין צמיחתן של צורות סולידריות חדשות. הם התבקשו להתייחס לתגובות הקהילה ולציין אם הופתעו מהאופן שבו הגיבו חברי הקהילה או פעילי שטח. לאחר מכן בחנה השיחה שינויים בגישות לדיאלוג בעקבות ה־7 באוקטובר, כולל נושאי דיון חדשים, טונים משתנים או מיקוד מוגבר בטראומה. לבסוף התבקשו המרואיינים להציע מדיניות או פרקטיקות מיטביות (Best Practices) לחיזוק היחסים הבין־דתיים בעתיד.

הראיונות ארכו בדרך כלל בין 60 ל־90 דקות ורובם התנהלו בזום, מלבד כמה מפגשים פיזיים בישראל. בהסכמת המשתתפים, השיחות הוקלטו ותומללו לאחר מכן. המראיינת (מחברת דוח זה) דוברת אנגלית, עברית ואיטלקית באופן שוטף; הראיונות בישראל נערכו בעברית לפי העדפת המרואיינים ואחר כך תורגמו לאנגלית תוך כדי תמלול. ריאיון אחד התקיים באיטלקית, והראיונות בארה"ב נערכו באנגלית. להבטחת הדיוק, כל הציטוטים בעבודה זו נלקחו ישירות מהתמלולים, בעריכה מינימלית בלבד לצורכי בהירות. כל ציטוט מלווה בהפניה למקור. נעשה כל מאמץ לשמור על הסודיות של חומרים רגישים. כל המרואיינים הסכימו להזדהות בשמם ובהגדרת תפקידם בתנאי שיתאפשר להם לעבור על הדברים טרם הפרסום.

רוב המרואיינים שנבחרו למחקר זה – אנשי מקצוע, מלומדים ופעילים בארגונים המעורבים במיזמים בין־דתיים – הם יהודים. כמו כן, רוב החומרים שנותחו בסקירה מתמקדים בתגובות של יהודים להתפתחויות בדיאלוג הבין־דתי אחרי 7 באוקטובר. זה משקף הן את מסגרת העבודה המוסדית שבה בוצע המחקר – המכון למדיניות העם היהודי (JPPI) – והן את השאלה הספציפית שעמדה בלב הפרויקט: כיצד שחקנים יהודים במסגרות בין־דתיות פירשו את הקרע שנוצר בעקבות 7 באוקטובר והגיבו עליו. מכאן שהניתוח מביא לקדמת הבמה את התפיסות היהודיות בעניין קריסת הדיאלוג או חוסנו והמתחים המוסריים הכרוכים בו. הוא אינו מתיימר להציע תיאור סימטרי של הלבטים הפנימיים הנוצריים או המוסלמיים. במקומות הרלוונטיים, הדוח מסתמך על הצהרות פומביות, מסמכים מוסדיים ומחקרים משניים כדי לתת הקשר לתגובות של נוצרים או מוסלמים; אולם אתנוגרפיה מקבילה מלאה של הקהילות הללו היא מעֵבר להיקפו של המחקר הנוכחי. מגבלה זו מוצהרת במפורש כדי להבהיר שהממצאים מאירים צד אחד בלבד של מערכת יחסים שבהכרח יש בה דינמיקה הדדית.

סקירת ספרות

במקביל לראיונות בוצעה סקירה נרחבת של מקורות חיצוניים מאוקטובר 2023 עד פברואר 2025, על מנת לעמוד על ההתפתחויות המיידיות בעקבות המתקפה. הדיווחים העיתונאיים נלקחו מערוצי חדשות מובילים, וכתבי עת דתיים (בין השאר Tablet, America Magazine ו־Christian Century) הציעו נקודות מבט אנליטיות. נבחנו גם הצהרות רשמיות של ארגונים המזוהים עם דת מסוימת, בהם הוועד היהודי־אמריקאי (American Jewish Committee – AJC), האגודה האסלאמית של צפון אמריקה (Islamic Society of North America – ISNA), אתר החדשות של הווטיקן והאתר של הארכיבישוף מקנטרברי. מסמכים אלה טופלו כמקורות מידע חיוניים וציטוטים ישירים שלהם באים במקומות הרלוונטיים.

היות שאירועי 7 באוקטובר התרחשו לפני זמן לא רב יחסית, הרבה מהחומר הכתוב היה עיתונאי או ראשוני ולא תוצר של מחקר אקדמי ממושך. עם זאת, שילוב של מידע מערוצי חדשות וביטאונים עם עדויות אנשי מקצוע בזמן אמת אִפשר התבוננות מקיפה למדי על האופן שבו השתנתה הדינמיקה הבין־דתית זמן קצר אחרי המתקפה.

לאורך מסמך זה נעשה שימוש נרחב בציטוטים ישירים כדי לתת למשתתפים לדבר בשם עצמם. לנוכח טבעו המתמשך של הסכסוך, המחקר מציג תמונה של השנה וחצי הראשונות מתחילת המלחמה. אף כי התנאים עשויים להשתנות, עדויות אנשי המקצוע שנגבו כמעט בזמן אמת, בצירוף התגובות המתועדות הראשונות, מאפשרים מסד נתונים מוצק לניתוח. כל נטייה לרציונליזציה־בדיעבד בראיונות הצטמצמה מעצם העובדה שהם נעשו זמן קצר אחרי האירועים.

סקירה של היחסים בין יהודים לנוצרים

כדי להבין את המשמעות המיוחדת של הרגע הנוכחי בהיסטוריה, יש לתת את הדעת לתמורה הדרמטית שהתחוללה ביחסי יהודים–נוצרים בששת העשורים האחרונים. בהצהרת ה־*Nostra Aetate* ("נוסטרה אטאטה"; צירוף שפירושו 'בזמננו'), שניתנה בוועידת הוותיקן השנייה ב־1965, הכנסייה התנערה מן ההיסטוריה רבת השנים של הוראה אנטי־יהודית מטעם הכנסייה, אישרה את "הקשרים הרוחניים בין אנשי הברית החדשה לזרע אברהם" וגינתה את האנטישמיות. במהלך העשורים הבאים העמיקו אפיפיורים רבים את ההתקרבות הזאת. הגדיל לעשות יוחנן פאולוס השני, שחולל מהפכה ביחסים כשביקר בבית הכנסת הגדול ברומא ב־1986, כינה את היהודים "אחינו הבכורים" לאמונה, ובשנת 2000 התפלל בכותל המערבי וביקש מחילה על חטאי הקתולים כלפי היהודים.[2] בהנהגתו כונן הוותיקן ב־1993 יחסים דיפלומטיים עם מדינת ישראל, אשר הוסיפו והתבססו בימיו של ממשיכו, האפיפיור בנדיקטוס ה־16. האפיפיור פרנציסקוס בתורו בירך מפורשות על היחסים הללו, והצהיר כי "למדינת ישראל זכות מלאה להתקיים בביטחון וברווחה".[3]

האפיפיור פרנציסקוס הוסיף על הישגי קודמיו בתארו את הידידות הנוצרית–יהודית במונחים אישיים. ב־2015, בחגיגת היובל ל"נוסטרה אטאטה", הוא בירך על היחסים: "אויבים וזרים הפכו לחברים ואחים".[4] עם זאת, באותה שנה עצמה כללה הגישה הגאופוליטית של הוותיקן גם הכרה רשמית במדינה פלסטינית, בבחינת מהלך מאזֵן במורכבות הדיפלומטית. האפיפיור גם ציין כי "תקיפת יהודים היא אנטישמיות, אך תקיפה ישירה של מדינת ישראל גם היא אנטישמיות"[5] – הצהרה הקושרת את התנערות הכנסייה מן האנטי־יהדות עם פעולות אנטי־ציוניות. כך אפוא, ערב מתקפת אוקטובר 2023, יחסי הקתולים–יהודים נתפסו באופן נרחב כסיפור הצלחה – "חברות אמיצה", כפי שכינה זאת הוועד ליחסים דתיים עם היהודים – בגיבוי של דיאלוג תאולוגי, ועדות רשמיות ומחויבות משותפת להילחם בשנאה. אלא שתוך זמן קצר עתיד האמון הזה, שהושג במאמץ רב, לעמוד למבחן קשה בעיצומם של מתקפות טרור ומלחמה בארץ הקודש.

התגובות הקתוליות המיידיות אחרי מתקפת חמאס: סולידריות וזהירות

מייד לאחר מתקפת חמאס על דרום ישראל הגיבו המנהיגים הקתולים רמי הדרג ביותר בצער ובגינוי – אך אלה נהיו עד מהרה מקור למחלוקת.

1. הרטוריקה של האפיפיור בשעת משבר

ב־8 באוקטובר 2023, ממש למחרת המתקפה, ניצל האפיפיור פרנציסקוס את דרשת יום א' שלו להבעת הלם והזדהות. "אני עוקב בדאגה ובכאב אחר ההתרחשויות בישראל, שם התפוצצה האלימות באכזריות רבה מתמיד", אמר וביכה את מאות המתים והפצועים.[6] עם זאת, הוא גינה בנשימה אחת את הטרור ואת המלחמה – באומרו כי "טרור ומלחמה אינם מובילים לפתרונות כלשהם, אלא רק למוות ולסבל של הרבה אנשים חפים מפשע. מלחמה היא תבוסה! כל מלחמה היא תבוסה!" – ומכך השתמע כי האפיפיור משווה בין התוקפנות האלימה של חמאס לבין פעולות ההגנה של ישראל. בנקודה זו ישראל עדיין לא הכניסה כוחות רגליים לרצועת עזה.

בנאומו השבועי לקהל הרחב ב־11 באוקטובר 2023, ציין האפיפיור שוב את זכותה של ישראל להגן על עצמה, תוך הבעת דאגה עמוקה לאזרחים בעזה. הוא פנה לשחרור מיידי של כל החטופים המוחזקים בידי חמאס והדגיש כי "טרור וקיצוניות אינם מסייעים למציאת פתרון... אלא מלבים את השנאה, האלימות והנקמנות". עמדה מאוזנת זו – גינוי הטרור, אישור זכותה של ישראל להגנה עצמית, ותחינה לשמור על חיי האזרחים העזתים – הייתה השנייה מבין כ־75 הצהרות פומביות ששחרר פרנציסקוס בשנה שאחרי 7 באוקטובר. בכל ההתייחסויות הללו הציג האפיפיור דפוס עקבי: דאגה הומניטרית עמוקה לכל אזרח באשר הוא, סירוב להצדיק פעולות טרור, וזהירות מלמסגר את הסכסוך במונחים בינאריים או לתמוך במפורש בצד אחד לעומת השני.[7]

2. הצהרות מפי בכירים בוותיקן

מנהיגים קתולים אחרים חיזקו את מסריו של האפיפיור פרנציסקוס, אם כי בניואנסים משתנים. הקרדינל פייטרו פרולין, מזכיר המדינה של הכס הקדוש, הגדיר את מתקפת 7 באוקטובר "לא אנושית" וגיבה את זכותה של ישראל להגן על עצמה.[8] הקרדינל שון אומאלי מבוסטון גינה ללא סייג את חמאס וקרא לפעולותיו "ברבריות". הוא גם הדגיש כי "התנגדות לאלימות ולטרור מסוג זה היא חובה מוסרית של מדינות, ועליהן לקיים אותה בתוך המגבלות המוסריות".[9] מנהיגי הנוצרים בארץ הקודש, קתולים ואחרים, הוציאו הצהרה ראשונית זהירה יותר, שגינתה כל פעולה המופנית נגד אזרחים, אך נמנעה מלהזכיר את חמאס במפורש.

"פטריארכים וראשי כנסיות בירושלים", ארגון אקומני (כלל־נוצרי) הכולל את הפטריארך הלטיני פיירבטיסטה פיצבאלה, פרסם הודעה משותפת מייד לאחר פלישת חמאס. טקסט זה הציע תפילות ו"גינוי חד־משמעי של כל פעולה התוקפת אזרחים", אבל נמנע לחלוטין מלנקוב במפורש בשמו של חמאס ולא תיאר במפורט את מעשי הטבח.[10]

3. ההנהגה הקתולית בארה"ב

המנהיגים הקתולים האמריקאים, מצידם, מיהרו להפגין סולידריות עם הקורבנות היהודים ולגנות את ארגון חמאס בשמו. ועידת הבישופים הקתולים בארה"ב (Conference of Catholic Bishops – USCCB) – ארגון שמשתף פעולה זה שנים עם ארגונים יהודיים־אמריקאיים בתחום הבין־דתי – פרסם באמצעות הוועדה שלו לצדק בין־לאומי ולשלום הצהרות ששיקפו את הקו של הוותיקן, אך בלשון ישירה מעט יותר: "מתקפת הטרור של חמאס ב־7 באוקטובר, שגרמה לתחילת המלחמה הנוכחית, ראויה לכל גינוי", הכריז הבישוף דיוויד מאלוי ב־27 באוקטובר.[11] "אנו שבים וקוראים לשחרור החטופים ולהגנה על אוכלוסיות אזרחיות". באותה הצהרה עצמה קרא מאלוי לפתוח בדחיפות מסדרונות לסיוע הומניטרי וציטט את קינתו של האפיפיור פרנציסקוס כי "כל מלחמה היא תבוסה... הרס האחווה האנושית".[12] המסר של ועידת הבישופים הכיל גם תזכורת לאוזני הנוצרים האמריקאים: "כשהרוחות מתלהטות בקהילות שלנו, באינטרנט וברחבי העולם, מחובתנו להישמר מכל מגמה של זריעת שנאה נגד אנשים אחרים או אמונות אחרות", כתב מאלוי. הוא ציטט בהדגשה את הוראתה של מועצת הוותיקן, כי הכנסייה הקתולית "רואה בחומרה... כל אפליה של [בני אדם] או הטרדתם בשל גזעם... או דתם".[13]

תגובות יהודים על ההצהרות הקתוליות

על אף ביטויי האהדה מצד המנהיגים הקתולים ועמדתו הדיפלומטית הזהירה של הוותיקן – הנטועה, כפי שטענו קתולים אחדים, בדאגה מוסרית אוניברסלית לכל קורבן וקורבן – היחסים בין קתולים ליהודים נקלעו למתיחות משמעותית בעקבות 7 באוקטובר. דוברים יהודים רבים, בכללם נציגים ישראלים רשמיים ושותפים ותיקים בדיאלוג הבין־דתי, חשו כי התגובה הקתולית נעדרת בהירות מוסרית ראויה בנוגע לאופייה ולעוצמתה של הברוטליות של מתקפת חמאס. מה שחלק מהקתולים פירשו כניטרליות עקרונית, קריאה לשלום או יישום עקבי של אתיקה הומניטרית, היה יכול להתפרש בשיח היהודי כהשטחה מוסרית – כהשוואה מטרידה בין התוקף לקורבן, ואפילו כסוג של אדישות ברגע של פגיעות גדולה. התגובות היהודיות התגבשו בשלוש זירות עיקריות: ממשלת ישראל, מלומדים ומנהיגי דת, ודמויות ציבוריות בולטות.

1. הביקורת מצד ממשלת ישראל

נציגי הממשלה הרשמיים לא הסתירו את מורת רוחם. בסוף אוקטובר 2023 שגריר ישראל לכס הקדוש ביקר בחריפות את ההצהרה הראשונית הרֶפה של ראשי הכנסייה בירושלים וכינה אותה מנותקת ואטומה מוסרית.[14] ככל שהמלחמה התמשכה הגיעה הביקורת הישראלית לגבהים חדשים. ב־22 בדצמבר 2024 – למעלה משנה מתחילת העימות – תקף משרד החוץ את האפיפיור פרנציסקוס על אמירות שהיו חד־צדדיות בעיניו. בדרשת חג המולד שלו הביע האפיפיור צער על סבלם של ילדים בעזה: "אתמול הוטלו פצצות על ילדים... זו אכזריות, לא מלחמה", קונן.[15] בתגובה האשים משרד החוץ את פרנציסקוס ב"מוסר כפול", ואמר שדבריו "מאכזבים משום שהם מנותקים מן ההקשר הנכון והעובדתי... מלחמה מרובת חזיתות... שנכפתה [על ישראל] ב־7 באוקטובר".[16] המשרד נזף באפיפיור: "די למוסר הכפול ולהתייחסות המפלה למדינה היהודית ולאנשיה... אכזריות היא מחבלים שמסתתרים מאחורי ילדים בעודם מנסים לרצוח ילדים ישראלים... שמחזיקים 100 בני ערובה... ביניהם תינוק... למרבה הצער, האפיפיור בחר להתעלם מכל אלה".[17]

הנזיפה הפומבית החריגה באיש רם המעלה המחישה את המתח הרב שהכניסה המלחמה ליחסים, הידידותיים בדרך כלל, של ישראל עם הוותיקן. הנציגים הישראלים סברו שפרנציסקוס מגביר את עוצמת הביקורת על התנהלות ישראל (בין השאר לגבי אובדן חיי אזרחים בעזה) בלי להפנות את הזרקור בה במידה לאכזריות חסרת התקדים של חמאס ולכוונותיו האנטישמיות. העובדה שהאפיפיור דיבר תכופות בהכללות – כשהוא מגנה "כל מלחמה" ו"כל צורה של שנאה" – יצרה אצל הישראלים תחושה שהוא מתעלם מן האמת המציקה כי בעימות הזה צד אחד (חמאס) הוא התוקפן ללא עוררין. כפי שאמר מקור דיפלומטי בכיר בישראל לעיתונאי בנובמבר 2023, היה תסכול מכך שהאפיפיור לא הגדיר מפורשות את חמאס כארגון טרור ולא נפגש עם משפחות הקורבנות בישראל, גם אחרי שמנהיגים רבים בעולם עשו זאת.[18] מנקודת המבט של הוותיקן, כפי שנמסר לתקשורת בעילום שם, פרנציסקוס נמנע מלנקוט פעולות אלה כדי לשמור על ערוצי תקשורת פתוחים לאפשרות שיקבל תפקיד של מגשר, ומתוך דאגה לאוכלוסיות הערביות־נוצריות אשר "רבים בהן תומכים בהתלהבות בעניין הפלסטיני".[19] עם זאת, ניתן גם לטעון שעמדה זו התגבשה מתוך הפרשנות הספציפית של הוותיקן למלחמה – זו שראתה בהיקף העצום של פגיעה באזרחים הפלסטינים חוסר צדק מוסרי מדאיג. אלא שחלק מהמבקרים גורסים ששיפוטים מוסריים לא תמיד נגזרים מניתוח ערכי עקרוני לבדו, אלא עשויים להיות מושפעים – במודע או שלא במודע – מהנחות אנטישמיות ומגישה מוטה לפעולות של ישראל, לתגובתה הלגיטימית על מתקפה שתוארה בפי רבים כ"פוגרום" – מתקפה רצחנית חסרת הצדקה שנועדה לפיגוע המוני – ולמאמצי ישראל להבטיח שחמאס לא יוכל לשוב ולבצע זוועות שכאלה בעתיד.[20]

2. תגובות של מנהיגי דת ומלומדים יהודים

גם רבנים ומלומדים יהודים – חלקם שותפים ותיקים בדיאלוג עם הכנסייה הקתולית – הביעו אכזבה וצער עמוק. בלט ברהיטותו מכתב פתוח אל האפיפיור מיום 12 בנובמבר 2023.[21] על המכתב חתמו למעלה מ־400 אישים, בהם דמויות בולטות בדיאלוג היהודי–נוצרי, למשל ד"ר כרמה בן יוחנן (ירושלים), ד"ר מלכה זייגר סימקוביץ (שיקגו), הרב ד"ר יהושע ארנס (פרנקפורט/ברן), הרב ד"ר ייץ גרינברג (ירושלים) והרב ד"ר דוד מאייר (פריז/רומא). בפנייתם המשותפת הביעו פליאה מהיעדר הבעת הזדהות בשם הכנסייה בשעת משבר קשה זו של הקהילה היהודית. היה זה ניסיון לשקף לקהילה הקתולית, ולא לאפיפיור בלבד, את ההלם שהיכה ביהודים בכל מקום בעולם.

במכתב, שנשלח "בשעה של מצוקה וייסורים בלב יהודֵי כל העולם",[22] תיארו הכותבים בפירוט מכאיב את שהתרחש ב־7 באוקטובר: "כ־1,200 אזרחים נטבחו... בהם נשים, ילדים ותינוקות, נכים וניצולי שואה. המחבלים התעללו בגופות, שרפו משפחות שלמות, אנסו נשים באכזריות וביצעו זוועות נוספות שהיד נרתעת מלכתוב... כ־240 גברים, נשים וילדים נחטפו... טבח זה היה המתקפה האיומה ביותר על יהודים מאז השואה. זה היה פוגרום במלוא מובן המילה, מן הסוג שכולנו קיווינו ששוב איננו אפשרי".[23]

הכותבים הוסיפו וסיפרו כי למרבה האבסורד, בעיני חוגים מסוימים ה"אשמה בַּטֶבח ובמלחמה" מוטלת על היהודים עצמם, מה שליבה "זינוק עולמי במתקפות נגד יהודים... – כולל מעשי רצח, תקיפות פיזיות, איומים, הטרדות וונדליזם – [אשר] מסמנים את גל האנטישמיות הקשה ביותר מאז 1945".[24] הערכה חמורה זו – "גל האנטישמיות הקשה ביותר מאז 1945" – חשפה עד כמה עמוקה הדאגה בקרב היהודים. "מצב העניינים הזה מרעיד את האדמה מתחת לרגלינו", הודו הכותבים. "אל האֵבל הכבד על החיים שנלקחו מתלווה תחושה של בדידות עמוקה, ואובדן האמון באפשרות של חיי חופש וביטחון ... יותר מכול, האירועים מעלים בקרבנו חרדה גדולה באשר לעתידנו. התאריך 7 באוקטובר יישאר צרוב לעד בזיכרון היהודי".[25]

מתוך המצוקה הזאת פנו הכותבים אל מאמיני הכנסייה הקתולית – "אחינו ואחיותינו הקתולים" – בבקשה לסולידריות. הם ציינו בהערכה שהאפיפיור פרנציסקוס ובישופים אחדים "חוזרים על התנערותם מאנטישמיות ומאששים את זכותה של ישראל להגן על עצמה" בהצהרות פומביות.[26] הם גם ציינו כי הם "שותפים ליגונה של הכנסייה על האזרחים הפלסטינים... שנהרגו במלחמה על לא עוול בכפם" והפגינו אהדה כלפי כל הקורבנות החפים מפשע.[27] ועם זאת, טענו, המצב "מתעלה מעל הפוליטיקה" ומחובתה של הכנסייה להציג עמדה מוסרית ברורה יותר. בפנייה ישירה כתבו: "אנו מבקשים מן הכנסייה לזכור את נחלת האבות שהיא חולקת עם היהודים ולא להיות מונעת מנימוקים פוליטיים, אלא מרוח 'האהבה הרוחנית שבבשורה'"[28] – ציטטו מתוך ה"נוסטרה אטאטה" עצמה – ולא לדחוק מחויבות זו לשוליים "בשעת משבר".

מה הם רצו בפועל מן האפיפיור? זה נכתב בבירור במכתבם: "אנו מבקשים מן הכנסייה לפעול כמגדלור של בהירות מוסרית ומושגית בלב האוקיינוס של מידע כוזב... להבחין בין ביקורת פוליטית לגיטימית על מדיניותה של ישראל... לבין שלילה מלאת שנאה של ישראל ושל היהודים; לאשש את זכותה של ישראל להתקיים; לגנות ללא סייג את הטבח שביצע חמאס, שנועד להרוג אזרחים רבים ככל האפשר, ולהבדיל בין טבח זה לבין אבדות האזרחים במלחמת ההגנה העצמית של ישראל, יהיו טרגיות וקורעות לב ככל שיהיו".[29] הם גם הפצירו בכס הקדוש "להושיט יד בהזדהות עם הקהילה היהודית ברחבי העולם, ברוח של... אחוות אחים כנה" – תוך אזכור דבריו של האפיפיור יוחנן פאולוס השני, שתיאר את היהודים בתור העם שכרת ברית נצח עם אלוהים.[30]

ביסודו של דבר, השותפים היהודים לדיאלוג ביקשו במכתבם אישור לכך שהכס הקדוש מבין את האסימטריה שבמצב: שפעולותיו של חמאס אינן רק אפיזודה נוספת בסכסוך מתמשך, אלא מייצגות רצח עם אנטישמי, וכי היהודים אינם צריכים לחוש שהם עומדים לבדם אל מול הרֶשע הזה.

נקודה בולטת הייתה טון המכתב, שהיה מכבד אך בהול – תחינה של חברים שמרגישים פגועים. נרמזה בו גם אכזבה מכך שהצהרותיו של האפיפיור עצמו עד כה לא עמדו בציפיות הללו. הכותבים ציינו ספציפית כי הם "מבינים שהכס הקדוש מבקש לקיים ניטרליות מדינית ... מתוך שיקולים דיפלומטיים", וכאמור הפגינו אהדה לכל הקורבנות החפים מפשע.[31]

3. ביקורת יהודית פומבית ותגובות בתקשורת

עומק הרגשות בהתכתבויות מסוג זה השתקף גם בביקורת שהובעה בפומבי.[32] כך למשל, ריקרדו די־סייני, הרב הראשי של רומא, התייחס בעיתונות האיטלקית לקריאת האפיפיור לקהילה הבין־דתית הרחבה "להתפלל לשלום" בסוף אוקטובר 2023. הרב די־סייני הסכים כי אומנם חשוב וראוי להתפלל לשלום, אך בה בעת התריע כי "מן הראוי לחשוב אם להביט מעֵבר [למונחי הסכסוך] אין פירושו לרדד את ההבדלים ולהפוך את כל האנשים לשווים; אין ספק שבכל סכסוך... יש טובים יותר וטובים פחות. תפילה יכולה להפוך לאליבי... למתיחת קו ישר בלתי הולם, למחיקת ערכי מוסר".[33] הערה זו, שפורסמה ב"לה רפובליקה" (*La Repubblica*), כוונה ישירות נגד "ניטרליות פסולה" מצד הווטיקן. זה היה מקרה נדיר שבו רב בולט רמז כי גישת האפיפיור פרנציסקוס מסתכנת בסוג של רלטיביזם מוסרי – כשהיא מתייחסת לטבח טרור ולמִבצע צבאי הגנתי כאילו היו טרגדיות שוות ערך שיש להתאבל עליהן. די־סייני המשיך לבקר את הווטיקן בהזדמנויות רבות נוספות. בישיבה עם קבוצת דיאלוג קתולי–יהודי ברומא ב־16 בינואר 2025 הוא שב וטען שמלחמת ישראל–חמאס טענה במתח רב את יחסי היהודים–נוצרים, וביקר את האפיפיור על מה שכינה חוסר איזון מוסרי בהתייחסות לעימות. הוא הזהיר כי "ברגע הנוכחי בחיינו נדמה שהכנסייה נכנעת שוב לפיתוי לנתק את הקשרים עם היהדות",

ותיאר את גישתו של האפיפיור כ"תרעומת סלקטיבית". הוא המשיך ואמר שאומנם "אפיפיור אינו יכול לחלק את העולם לילדים וילדים חורגים, ולכן הוא חייב לגנות כל סבל שהוא... זה בדיוק מה שהאפיפיור לא עושה".

האב מרקו ניאבי, מנהל המשרד לדיאלוג אקומני ובין־דתי של הבישופות של רומא, דחה באותה ישיבה את ההאשמה כאילו האפיפיור מתעלם מסבלם של ישראלים: "אינני סבור שהאפיפיור אכן שותק בנוגע לזוועות של ימינו, ובכלל זה מתקפת חמאס והחטופים", אמר והדגיש: "אינכם יכולים לבקש מאיתנו שלא להתענות גם איתכם וגם עם אחרים". ניאבי ציין גם שביקורת על פעולותיה הצבאיות של ישראל אינה דומה להכחשת זכותה להתקיים או להגן על עצמה, אם כי הזהיר מפני רטוריקה שעלולה לגלוש לתעמולה אנטי־ישראלית או אנטי־יהודית. על אף המתחים, די־סייני חזר ואמר שהחיבור הבין־דתי מוכרח להימשך, ועמד על דעתו שאומנם "הדיאלוג נהרס למשך חודשים רבים", אבל בעיני אנשים מאמינים "דיאלוג איננו ולא יכול להיות דבר טריוויאלי שאפשר פשוט לקטוע".[34]

מחלוקת אחת, אולי החמורה ביותר עם הכנסייה הקתולית, התגלעה עקב חילוקי דעות תאולוגיים עם האפיפיור עצמו. ב־7 באוקטובר 2024 – שנה בדיוק לאחר מתקפת חמאס – פרסם פרנציסקוס מכתב אל הקתולים במזרח התיכון. במכתב, שבא לעודד קיום תפילות וצומות למען השלום, הוא הכניס מובאה מן הברית החדשה שעוררה מייד בהלה בחוגים היהודיים. הוא דיבר על "אויבנו האמיתי: רוח הרֶשע המעורר מלחמה, משום שהוא 'רוצח מראשית', 'שקרן ואבי השקר' (יוחנן ח, 44)". הציטוט מהברית החדשה – "אַתֶּם מֵאֲבִיכֶם הַשָּׂטָן... הוא רוֹצֵחַ הָיָה מֵרֵאשִׁית... וַאֲבִי הַשֶּׁקֶר" – אולי היה עובר בלי לעורר תשומת לב אצל הקוראים הנוצרים, אבל אצל היהודים הוא הדהד בעוצמה מחרידה. על פסוק זה, שבו ישו פנה לקבוצת יהודים בתור בני השטן, נכתב כי "יש הטוענים שזהו הפסוק האנטישמי ביותר בברית החדשה".[35] במשך מאות שנים, פסוק 44 בפרק ח בבשורה על פי יוחנן ליבה את הבוז והאלימות של נוצרים נגד יהודים ושימש נשק בידי כמרים לתיוג כל היהודים כצאצאי השטן.[36]

מנקודת מבט קתולית דרשנית לשמה, ציטוט הפסוק המדובר יכול להתפרש כמליצה תאולוגית לתיאור השטן – "אבי השקר" – המייצר האולטימטיבי של מלחמה, שנאה ופילוג. אנשי הווטיקן ותאולוגים קתולים נוהגים לצטט פסוק זה בהקשרים נוצריים כלליים, וניתן לטעון שהם עושים זאת בלא כוונה מודעת לייחס את הפסוק ליהודים. הווטיקן מיהר להוציא הבהרה ששיקפה את ההיגיון הפנימי הזה, והצהיר כי בביטוי "רוח הרשע" התכוון פרנציסקוס באופן כללי לאויב האנושות כולה. אבל קו ההגנה הפנימי הזה חשף עיוורון היסטורי אצל הקתולים. במשך מאות שנים שימש כאמור פסוק זה עצמו כתחמושת בידי כמרים להשחרת היהודים פשוטו כמשמעו, וליבה אלימות ורדיפות. לשמוע אותו מהדהד במכתב מאת האפיפיור במהלך מלחמה מתמשכת סביב המדינה היהודית היה בעיני יהודים רבים בלתי נתפס. "יהיו כוונותיו של פרנציסקוס אשר יהיו, הוא עורר מִרבצה מורשת מסוכנת", כתב פרשן יהודי אחד, והוסיף כי

ציטוט הפסוק "יוצר רמיזה בלתי נמנעת: היהודים הם הסיבה לזוועה הזאת. הם ילדי השטן".[37] איתן שוורץ, חוקר יהודי, כתב במילים נחרצות כי מכתבו של האפיפיור היה "אסון ליחסים בין היהודים לנוצרים".[38] ד"ר אדם גרגרמן,[39] חוקר יהודי מוביל בתחום יחסי יהודים–נוצרים, ציין שהמובאה מיוחנן "עוררה תדהמה ובלבול בקרב יהודים וקתולים" וכינה את העניין "תמוה" לאור "הרמות הגבוהות להטריד" של אנטישמיות גלובלית בעת הנוכחית.[40]

קשה להתייחס לתקרית זו כחוסר תשומת לב ותו לא. הציטוט פתח פצעים ישנים, ונראה שהוא "מאיים להסיג את עבודתם האינטלקטואלית של קודמיו [של פרנציסקוס] בחזרה לשנות ה־60 של המאה ה־20".[41] במילים אחרות, מובאה פשוטה אחת מן המקורות הייתה עלולה לחבל בעשרות שנים של הוראה קתולית, הטוענת בתוקף כי אלוהים אוהב את היהודים ולעולם אין להתייחס אליהם שוב כלא־אנושיים בהטפות נוצריות.

כל התגובות הללו – של דיפלומטים ישראלים, של רבנים ושל שותפים יהודים לשיח – חושפות מכנה משותף: תחושה שהתגובה הקתולית לטראומה היהודית הייתה, לעיתים, רפה או דו־משמעית מדי. מנעד הביקורות היה מגוון, מדיפלומטיות – כגון שעמדתו של פרנציסקוס "ממצבת את הווטיקן" בתור מתווך על חשבון קריאה לטרור בשמו[42] – ועד דתיות – שגרסו כי השקפת העולם של האפיפיור היא כה אנטי־מלחמתית עד שהוא מתקשה להכיר במאבק ההגנה הצודק של ישראל.

במאמר דעה נוקב תחת הכותרת "הווטיקן מסכן את יחסיו עם העולם היהודי" טען פעיל יהודי איטלקי כי "סירובו של האפיפיור פרנציסקוס לגנות בתוקף את חמאס בתור ארגון טרור היה כישלון מוסרי", והוסיף כי הוקעה מפורשת "הייתה מראה מחויבות רצינית למאבק פעיל באנטישמיות במקום גינויים שגורים ומעורפלים".[43] אותו כותב ציין גם שהווטיקן לא אימץ עד היום את הגדרת האנטישמיות של הברית הבין־לאומית לזיכרון השואה (International Holocaust Remembrance Alliance – IHRA) – הגדרה שלפיה הכחשת זכותה של ישראל להתקיים היא צורה של אנטישמיות – וציטט נציג רשמי של הווטיקן שטען כי היא מיותרת.[44] בהקשר של המתחים בעקבות 7 באוקטובר, השמטות כאלה זעקו לשמיים. בדומה לכך, במאמר נרחב של ד"ר גרגרמן במגזין "טאבלט", הוא כתב בצער כי "פרנציסקוס, למעט במקרים בודדים, מתעלם מאופי האיומים שעימם ישראל מתמודדת או ממזער אותם". למרות מובהקותן של מטרות ההשמדה המוצהרות של קבוצות כגון חמאס, "הוא אף פעם אינו מכיר בכך ככוונה מפורשת לרצח עם".[45] גרגרמן ציין שפרנציסקוס מדבר תמיד על המלחמה במונחים כלליים, ושופט אותה על פי ההשלכות (ילדים מתים, אימהות אבלות) ולא על פי הסיבות שהביאו לקיומה.[46] גישה זו, לדברי הכותב, "מייצגת באופן מוטעה את טיבו של הסכסוך ומציגה מצבים מורכבים ורבי ניואנסים בצורה פשטנית כדי שיתאימו להשקפותיו המוקדמות על מלחמות באופן כללי".[47] לשיטתו, השאיפה של האפיפיור לקדם את ההוראה הקתולית לקראת תאוריה של "שלום צודק" ראויה לשבח, אך התוצאה היא שהוא לא מציע

"כמעט כל הדרכה מעשית או מוסרית במלחמת ישראל–חמאס הנוכחית".[48] גרגרמן מסיים באופן ענייני יותר, באומרו שפרנציסקוס "לא הביא בחשבון כלל את ההכרח בהגנה צבאית ולא בחן אם שנאת יהודים אנטישמית... מסתתרת מאחורי חלק מביטויי התוקפנות והרטוריקה נגד ישראל".[49] במילים אחרות, לנוכח התייחסותו של האפיפיור למלחמה כעוד סבב אלימות מצער ותו לא, נראה שהוא לא האמין שטבח 7 באוקטובר לובה בידי אותה אנטישמיות רצחנית אשר הכנסייה מכנה כיום "חטא נגד אלוהים".

דוגמאות לניסיונות להמשיך בדיאלוג ולאשש אותו

לצד המתחים בדיאלוג שיפורטו להלן, נעשו מאמצים שונים – אם כי לא אחידים – לשוב ולאשש את עקרונות הסולידריות, הדיאלוג והכבוד ההדדי שאפיינו את הקשרים הבין־דתיים מאז ה"נוסטרה אטאטה". יוזמות אלה לא יצאו ממרכז סמכות אחד, אלא התפזרו על פני קשת מגוונת של שחקנים: הוותיקן, מוסדות קתוליים מקומיים ונציגים של ארגונים בין־דתיים. להלן נבחן כיצד התגלגלו המאמצים הללו בשלוש זירות עיקריות: הצהרות רשמיות של הנהגת הכנסייה, פעולות בשטח במסגרות חינוך קתוליות, ומפגשים מוסדיים בין מנהיגים יהודים לקתולים.

1. אמירות מאוחרות אך סמליות

כאמור לעיל, למעלה מ־400 רבנים ומלומדים יהודים, שתגובתו המדודה של הוותיקן על המלחמה הדאיגה אותם, שלחו ב־12 בנובמבר 2023 מכתב פתוח לאפיפיור פרנציסקוס וקראו לו "לגנות באופן חד־משמעי את הטבח שביצעו מחבלי חמאס" – שאותו הגדירו "פוגרום במלוא מובן המילה" – ולמתוח קו מפריד ברור בין פעולות חמאס לבין ההגנה העצמית הלגיטימית של ישראל. הם הסתמכו על ה"נוסטרה אטאטה" כדי להדגיש כי מתפקידה המוסרי של הכנסייה הקתולית להתייצב נגד דימויים אנטישמיים שצפים ועולים לנוכח זוועות שכאלה.

ב־2 בפברואר 2024 השיב פרנציסקוס במכתב ל"אחיו ואחיותיו היהודים בישראל", ובו הוקיע כל צורה של שנאת יהודים והגדירה "חטא נגד אלוהים". הרב גיא אלאלוף, רב ישראלי אורתודוקסי, תיאר את המכתב כרגע משמעותי ביחסים בין היהודים לנוצרים: הוא העלה על נס את הידידות המתמשכת מאז ה"נוסטרה אטאטה", הביע את הערכתו לאהדה של פרנציסקוס לעם היהודי, ועודד את הקוראים להבחין בין אי־הסכמות פוליטיות לבין המשכיות היחסים הבין־דתיים העמוקים יותר. אלאלוף הזכיר את דאגתו העקבית של האפיפיור לכל הקורבנות, ואת מכתבו פירש כאישוש החיבור שבין יהודים לקתולים.[50] אחרים, לעומת זאת, ציינו שהמכתב לא נקב במפורש בשמו של חמאס. גבר החשש כי הרטוריקה של פרנציסקוס ממשיכה למסגר את ישראל וחמאס במונחים של סימטריה מוסרית.

2. פעולות של קתולים בשטח

ברמת השטח, מספר מוסדות קתוליים – בעיקר בארה"ב – אכן הביעו תמיכה ביהודים. אוניברסיטאות קתוליות גינו את האנטישמיות, יזמו כנסים בין־דתיים והציעו לסטודנטים יהודים הגנה מטעם המוסד. מאמצים אלה התקבלו בהערכה, אך לא פעם הצטיירו כאיים של אהדה בלב ים של אי־סדר מוסדי ושפה דו־משמעית.[51] בניגוד לכך, האקלים הכללי בקמפוסים ממשיך להיות מאתגר. כך למשל, בסקר של ארגון הִלל נמצא שמאז מתקפת 7 באוקטובר, 83% מן הסטודנטים היהודים במכללות חוו אנטישמיות על בשרם או ראו אותה במו עיניהם.[52]

נתונים אלה מחדדים כי בקמפוסים רבים הסביבה עוינת דרך קבע, ומחוות התמיכה האקראיות במספר מוסדות עומדות בניגוד חריף למציאות היום־יומית של אפליה שחווים הסטודנטים היהודים. ממצאי הסקר מראים בבירור כי לצד המאמצים הראויים לציון באוניברסיטאות מסוימות, הגישה הכללית בקמפוסים הקתוליים – ואפילו החילוניים – רחוקה מלהכיר בעומק הטראומה שחוותה הקהילה היהודית או מלטפל בה.

3. מפגשים מוסדיים

פגישתו של האפיפיור פרנציסקוס עם ועידת רבני אירופה (Conference of European Rabbis) הייתה חשובה בסמליות שבה. אבל גם כאן התוכן היה מרוכך וממוגן, עם דגש על הדיאלוג ועל השורשים הנוצריים, ובלי להתעמת בפנים גלויות עם הקטסטרופה של 7 באוקטובר. אפילו בשעה שאירופה נשטפה בהפגנות אנטישמיות, האפיפיור לא היה מסוגל לגנות באופן נחרץ את האנטישמיות הדתית והאידאולוגית שליבתה אותן. על אף אזכור המילה "שלום" בעברית, שפתו של פרנציסקוס המשיכה להעדיף את השלום כרעיון מטפיזי במקום להביע הכרה בצורך להביס את כל מי שמהללים הריגת יהודים. ביהודים רבים המעורבים בדיאלוג הבין־דתי הוסיפה לקנן התחושה שהוותיקן מדבר במשלב הלא נכון – מופשט, מנותק, דיפלומטי – בשעה שהעולם היהודי טובע בייסורים קיומיים.[53]

עם זאת, עמדתו של הוותיקן לא הייתה רק דיפלומטית ומאופקת. היא גם שיקפה ביקורת מוסרית על הפעולות הצבאיות של ישראל בעזה, אשר אנשי מפתח בוותיקן ואף האפיפיור עצמו תיארו שוב ושוב כלא פרופורציונליות ופוגעות באזרחים רבים מדי. פרנציסקוס כינה את הפצצות חיל האוויר "אכזריות", התעקש כי "טרור לא מצדיק טרור"[54] וקרא להפסקת אש מיידית ולציות מוחלט לחוק ההומניטרי. בתוך המסגרת המוסרית האוניברסלית של הוותיקן, סבלם של האזרחים הפלסטינים דרש התייחסות שווה. אלא שניסיון זה ליצור איזון מוסרי הגביר תכופות את התסכול בקרב יהודים, שכן נראה היה שהוא ממקם את טבח 7 באוקטובר ואת מלחמת ההגנה של ישראל נגד חמאס באותה מסגרת ערכית.

ממדים דתיים ודיפלומטיים – נקודת המבט היהודית

את הקרע ביחסי קתולים–יהודים בעקבות מתקפות חמאס ב־7 באוקטובר אי אפשר לצמצם להבדלי מזג או למעידות רטוריות. הוא מעיד על פגמים עמוקים יותר – מבניים, דתיים והיסטוריים – שממשיכים לשרטט את קווי המתאר של מערכת יחסים בין־דתית זו. בעיני יהודים רבים, מנהיגי קהילות, מלומדים ואחרים, תגובת הכנסייה הקתולית חשפה יותר מכָּשל תקשורתי; היא אותתה על שחיקה ביסודות המוסריים והתאולוגיים שהונחו בסבלנות רבה בעידן שאחרי ועידת הווטיקן השנייה. שלוש דאגות משולבות צצו ודרשו טיפול דחוף: הקושי של הכנסייה להפנים במלואה את החוויה היהודית של טראומה היסטורית; החלשה לכאורה של החיבור הדתי המיוחד בין יהודים לקתולים לטובת אקומניזם אוניברסלי; ועמדה דיפלומטית, שלנוכח האלימות האנטישמית המכוונת נראתה – לפחות בעיניים יהודיות – מחויבת לניטרליות יותר מהיותה מחויבת לבהירות מוסרית. ועוד פרשנות הופיעה: שאולי לא מדובר בסוגיה פשוטה של דיפלומטיה או זהירות רטורית, אלא באימוצה של עמדה מוסרית מהותית. הדברים שנוסחו בלשון אתית אוניברסלית – בקשות לאיפוק, לשמירה על פרופורציות ולהגנה על אזרחים – שיקפו שיקול דעת קונקרטי בנוגע לסכסוך ולתפקידה של ישראל בו.

מנקודת מבט זו, המתיחות נבעה לא מענייני סגנון, טון דיבור או איזון דיפלומטי; היא נבעה מתחושה שתגובת הכנסייה מגלמת הערכה מוסרית שעלולה למוטט את ההבחנה בין פעולה של אלימות אנטישמית מפורשת לבין הפעולה הצבאית שבעקבותיה. כך שחוסר ההסכמה נגע פחות לדיפלומטיה ויותר למסגרת המוסרית שבאמצעותה ניתן לפרש ולהעריך את ההתרחשויות.

כדי להבין את שורשי הסטייה הזאת עלינו למצב אותה בתוך מסגרת העבודה התאולוגית הרחבה יותר שעיצבה את החשיבה הקתולית מאמצע המאה ה־20 ואילך. אומנם, הכנסייה הקתולית חוללה מהפכה בתפיסתה לגבי העם היהודי והיהדות באמצעות "נוסטרה אטאטה", אך היא מעולם לא הציעה אישוש תאולוגי מקביל למדינה היהודית. הווטיקן – ובהדרגה גם הזרמים הפרוטסטנטיים המרכזיים – רואים את הציונות ואת מדינת ישראל קודם כול מבעד לעדשה של תאולוגיית השחרור, אתיקה פוסט־קולוניאליסטית והשיח האוניברסלי בנושא זכויות אדם. כאשר ישראל מפעילה כוח צבאי, המנהיגים הקתולים והנוצרים הפרוגרסיביים לא מפרשים זאת כפעולה דתית יהודית שממוקדת בהישרדות הברית הקדומה או שנובעת מרגישות פוסט־שואתית. תחת זאת הם שופטים את הפעולות הללו דרך פרדיגמה מוסרית נוצרית, שמעניקה אינסטינקטיבית זכויות יתר לאנשים שבשוליים או לחסרי מדינה. לפיכך, הביקורת הפוליטית של הכנסייה על ישראל והזדהותה עם הפלסטינים נתפסות בעיני המנהיגים הקתולים לא כנסיגה לאנטי־יהדות, אלא כיישום עקבי ואפילו הכרחי של המחויבות הדתית הנוכחית שלהם לצדק. אלא שבעיני רבים בקהילה היהודית אותה מסגרת עבודה עצמה מייצרת תחושות של השוואה מוסרית מטרידה ביותר – התייחסות למדינה דמוקרטית

ריבונית שעוסקת במה שהיא תופסת כמלחמת הגנה כאילו היא בת השוואה למתקפה מתוכננת של רצח המונים בידי ארגון טרור מוכר.

בחלקים הבאים ינותחו שלושה ממדי מפתח של משבר זה – זיכרון היסטורי, פרטיקולריזם תאולוגי, ואיפוק דיפלומטי או ביקורת מוסרית – וזאת כדי להבין טוב יותר הן את מקורות התפכחותם של היהודים והן את האתגרים הניצבים כעת בפני עתיד ההידברות בין קתולים ליהודים.

1. טראומה היסטורית ואוניברסליות מוסרית

כבר מהרגע הראשון הושפעו התגובות היהודיות לזוועות שביצע חמאס מטראומה היסטורית קולקטיבית. ההשוואות לפוגרומים, לליל הבדולח ולשואה היו נטועות בזיכרון החי של פגיעות יהודית ושל האפשרות הנוכחת תדיר שהאלימות האנטישמית תתפרץ שוב.[55] עבור היהודים זו לא הייתה עוד מלחמה אחת מני רבות – זו הייתה פעולה מכוונת של טרור נגד יהודים, תזכורת למאות שנים שבהן הם שימשו שעיר לעזאזל פוליטי וסבלו משנאה דתית ומאידאולוגיות הקוראות להשמדתם.

בניגוד לכך, התגובה הקתולית – בפרט מצד הוותיקן – נתפסה בקרב השומעים היהודים כחוסר רצון או חוסר יכולת להכיר בייחודיות הזאת. ההתייחסויות החוזרות ונשנות של האפיפיור ל"מלחמה כתבוסה", "מלחמת עולם שלישית המתנהלת בחלקים" ו"קורבנות חפים מפשע בשני הצדדים", יצרו אצל יהודים רבים תחושה של מחיקת האסימטריה בין קבוצת טרור הדוגלת ברצח עַם לבין אומה ריבונית המגינה על אזרחיה. כשטבח של 1,200 אזרחים, בהם ילדים וניצולי שואה, מקופל בתוך תפילות כלליות ל"שלום במזרח התיכון", זה מאותת על רידוד של ההבחנות המוסריות.

כפי שניסח זאת הרב ריקרדו די־סייני, תפילות אוניברסליות יכולות "להפוך לאליבי... למתיחת קו ישר בלתי הולם".[56] בעיני רבים בקהילה היהודית, רצונו של הוותיקן להתאבל על "כל הקורבנות החפים מפשע" עלול היה להתגלגל לצורה של רלטיביזם מוסרי אל מול רצח המונים אידאולוגי מכוון. הימנעות הכנסייה מלקרוא לחמאס ארגון טרור באופן ברור ועקבי בהצהרותיה הפומביות – אפילו בשעה שגינתה את האלימות – העמיקה את התפיסה המעורפלת הזאת.

2. סדרי עדיפות תאולוגיים ושחיקת מושג הקשר "המיוחד והייחודי"

מאז ה"נוסטרה אטאטה" ביססה הכנסייה יחסים תאולוגיים ייחודיים עִם העם היהודי: קראה ליהודים "אחינו הבכורים", הכירה בכך שהברית הקדומה איננה ניתנת לשינוי, והייתה מחויבת

להתנגדות לכל צורה של אנטישמיות. אבל בעיני יהודים רבים, אחרי 7 באוקטובר נחשפה שחיקה מדאיגה במחויבות הזאת בפועל, גם אם לא בתאוריה.

בהנהגת האפיפיור פרנציסקוס, הווטיקן קידם תאולוגיה של אחווה כלל־עולמית, במיוחד באמצעות מסמכים כגון ה־*Fratelli Tutti* ("כולם אחים"; איגרת מאת האפיפיור שהוקדשה לאחווה ולידידות החברתית).[57] אף כי זהו חזון ראוי לשבח של סולידריות אנושית, היו יהודים שהתריעו כי הוא בא על חשבון הייחודיות של יחסי הקתולים והיהודים. ישנה תפיסה הולכת ופושטת כי היהדות נספגת בהדרגה לתוך האקומניות הכוללת, הווה אומר שהיהודים הם כעת רק שותף אחד מני רבים לדיאלוג, ולאו דווקא קרובי המשפחה הרוחניים של הכנסייה כפי שהיו עד כה. יתרה מזו, פעמים רבות השפה האוניברסלית של הכנסייה כמעט לא הותירה מקום למורכבות המסוימת שבה העולם היהודי מצא את עצמו, ובאופן פרדוקסלי נחוותה תכופות לא כמכילה אלא דווקא כמדירה את היהודים – משל הכריזה הכנסייה על אחווה כלל־עולמית שבפועל מותירה את היהודים מחוץ למעגל.

העמדה הרטורית של פרנציסקוס במהלך המלחמה בעזה – שהדגישה ניטרליות, סימטריה ודאגה הומניטרית – נתפסה אצל יהודים רבים לא רק כזהירה מבחינה פוליטית, אלא כחמקמקה מבחינה דתית. המכתב הפתוח של המנהיגים והמלומדים היהודים ניסח דאגה זו במפורש, ודחק באפיפיור שלא להניח ל"ניטרליות פוליטית" לטשטש את "האהבה הרוחנית" שהכנסייה רוחשת לעם היהודי.

אלא שבראייה קתולית הסוגיה ממוסגרת אחרת. הסטטוס הפוליטי של מדינת ישראל לא נתפס כקטגוריה דתית כשלעצמה, אלא כחלק משיטה שהתפתחה אחרי ועידת הווטיקן השנייה, שמקפידה להבחין בין הברית המקראית לבין הריבונות המדינית המודרנית. מסמך משנת 2015 תחת הכותרת "אין האל מתחרט על מתנותיו ועל בחירתו" (על פי האיגרת אל הרומים יא, 29) מבהיר זאת מפורשות, בציינו כי את קיומה של מדינת ישראל ואת האפשרויות הפוליטיות שלה "יש לראות מנקודת מבט שאינה דתית כשלעצמה".[58] בהמשך ישיר ל"נוסטרה אטאטה", שהפכה על פיה את ההוראה הקתולית בעניין העם היהודי בלי לתמוך תאולוגית בציונות כמפעל מדיני, הכנסייה נמנעה במתכוון מלזהות כל מצב פוליטי או מיזם צבאי בימינו עם הבטחת הברית המקראית.[59] זהירות זו משקפת זרם רחב יותר בתאולוגיה הקתולית הפוליטית בת זמננו, שמתנגד לקדש מדינות לאום ומעדיף לבחון אותן על פי עקרונות הדוקטרינה החברתית הקתולית.[60]

במקביל, בהנהגתו של האפיפיור פרנציסקוס, הפרשנות הקתולית לסכסוך הישראלי–פלסטיני עוצבה לאור חזון תאולוגי המושפע עמוקות מתפיסה של אי־שוויון עולמי וממודעות פוסט־קולוניאלית. ב־*Fratelli Tutti* מציג פרנציסקוס בעקביות את הסכסוך מבעד לעדשה של אי־צדק מבני ושאיפה להגנה על החלשים, בהדגישו את האחריות המוסרית של החזקים כלפי מי שנדחקו לשוליים.[61] חוקרים של תקופת כהונתו כאפיפיור, כגון מאסימו פאגיולי ואוסטן אייברי,

ציינו כי השקפת עולמו – שהתגבשה בסביבה לטינו־אמריקאית – נוטה אינסטינקטיבית לפרש משברים גאופוליטיים דרך אסימטריה של כוחות ומצוקתם של חסרי המדינה.[62] בתוך מסגרת התייחסות זו, הפלסטינים נתפסים לא אחת כפגיעים מבחינה מבנית, ואילו ישראל מצטיירת כמדינה מערבית באופייה ובעלת צבא חזק. עקב כך המנהיגים הקתולים אינם תופסים את הקריאות להפסקת אש ולשמירה על פרופורציות ואת הביקורת על ההתנהלות הצבאית של ישראל כבגידה בפיוס הקתולי–יהודי; הם רואים בכך יישום עקבי של הוראת "המלחמה הצודקת" הקתולית והמחויבות העכשווית של הכנסייה לזכויות אדם, לצדק ולהגנה על חיי אזרחים.[63]

3. אילוצים דיפלומטיים מול בהירות מוסרית

סדר העדיפויות הדיפלומטי של הכס הקדוש – בפרט במזרח התיכון – משפיע זה שנים על עמדותיו הפומביות בנוגע לישראל. אבל בהקשר שאחרי 7 באוקטובר, יהודים רבים חשים שסדר העדיפויות הזה לקוי מבחינה מוסרית. סירובו של הוותיקן לכנות את חמאס ארגון טרור; קריאותיו הבהולות להפסקת אש, שאומנם כללו דרישה להחזרת החטופים, אך כרכו את שתי הדרישות זו בזו כך שנוצרה מראית עין של הקבלה מוסרית; וההתמקדות החוזרת ונשנית במשבר ההומניטרי בעזה בלי להדגיש בה במידה את הטראומה של הישראלים – כל אלה התפרשו אצל יהודים רבים כסימנים לכך שהכנסייה דואגת לרַצות מדינות בעלות רוב מוסלמי או לשמר את הדיאלוג עם הערבים הנוצרים יותר משהיא דואגת להגן על חייהם וכבודם של יהודים. בישראל נתפסה עמדתו של האפיפיור כהתבדלות, שעוררה לא רק אכזבה אלא גם זעם. פקידים בכירים האשימו אותו ב"מוסר כפול" וב"התעלמות מאכזריות חמאס". הוגי דעות יהודים, אפילו בעלי מחויבות עמוקה לנושא הבין־דתי, הזהירו שהכנסייה מעמידה בסכנה את כל מערכת היחסים שלה עם העולם היהודי, והרב הראשי של רומא אמר בפומבי שגישתו של פרנציסקוס לוקה בדו־משמעות מוסרית.

בד בבד ניתן לטעון שהמתיחות לא נבעה מדיפלומטיה בלבד, אלא מפרשנות מעמיקה יותר בדבר אופי המלחמה עצמה בקרב חלקים מסוימים בכנסייה הקתולית. זה ניכר למשל במכתב שנשלח ב־21 בדצמבר 2023 מ"המכון הישועי של דרום אפריקה" (Jesuit Institute South Africa – JISA) אל הרב וורן גולדשטיין, הרב הראשי של המדינה. המכתב נכתב אחרי שגולדשטיין נזף בפומבי באפיפיור פרנציסקוס והאשים אותו בהכחשת הזכות המוסרית של ישראל להגנה עצמית, ואפילו השווה אותו לאפיפיור פיוס ה־12 בזמן השואה. בתשובתו הביע המכון הכרה בייסורים שעוברים על העם היהודי בעקבות 7 באוקטובר ומיקם את תגובתו בהקשר של מורשת הפיוס בין הקתולים ליהודים מאז ועידת הוותיקן השנייה. המכתב הגן על פרנציסקוס והזכיר את האבל המוצהר שלו על קורבנות מתקפת חמאס, פגישותיו עם משפחות חטופים ומחויבותו המתמשכת לדיאלוג בין ישראלים לפלסטינים. במקביל הובלטו

במכתב תקריות מסוימות בעזה – כולל הרג אזרחים במתחם של כנסייה וגרימת נזק לתשתיות בבעלות נוצרית – כהוכחה לכך שדאגתו של האפיפיור נתונה לכל הקורבנות החפים מפשע. המכתב דחה את השוואת 7 באוקטובר לשואה בטענה שאיננה הולמת מבחינה היסטורית ומוסרית, הגן על הדימוי של האפיפיור פיוס ה־12, והדגיש כי יש להבדיל בין אנטישמיות – הראויה לגינוי חד־משמעי – לבין ביקורת פוליטית על מדיניות ישראל. הוא גם קרא למנהיגי דת להתנגד לכל צורה של אלימות קיצונית – אם של ג'יהאדיסטים, אם של צלבנים ואם של לאומנים – ולשאת באחריות משותפת לתיקון עולם. המכתב הסתיים באישוש המחויבות להמשך שיתוף הפעולה היהודי–קתולי.[64]

דוגמה שנייה היא זו של הכומר דוד נויהאוז, שפירש את המלחמה לא רק כתגובה על 7 באוקטובר, אלא כרגע שחשף שסעים מבניים ומוסריים עמוקים יותר בתוך החברה הישראלית ובהקשר הרחב של הסכסוך.[65] להשקפתו, האירועים זעזעו את הנחות היסוד הישראליות – ביניהן האמונה בצה"ל כצבא בלתי מנוצח ובמדינה כהבטחה של ביטחון קבע ליהודים אחרי שנים של רדיפות – ובמקביל העצימו את הפילוגים החברתיים מבית. הוא טוען שהמלחמה טשטשה קווי מדיניות ארוכי שנים, בייחוד בעניין הרחבת השליטה הישראלית בגדה המערבית והגבלת הזכויות של האזרחים הפלסטינים של ישראל, וגורס שהתפתחויות אלה לא קשורות דווקא להתנהלות בזמן מלחמה, אלא מייצגות המשך של מסלולים פוליטיים קיימים. מנקודת מבט זו, הנרטיבים בתקשורת הישראלית הבליטו את הקורבנות הלאומית באופן שנתן לגיטימציה לפעולה צבאית נרחבת בעזה בלי להקדיש התייחסות הולמת לסבל האזרחים הפלסטינים. הסכסוך נתפס אפוא לא רק כעימות בין ישראל לחמאס, אלא כמאבק בסיסי יותר בין התנועה הלאומית היהודית־ישראלית לבין זו הפלסטינית, מאבק ששורשיו נעוצים במאבקי כוח היסטוריים שהתקיימו עוד לפני היות חמאס. בתוך מסגרת זו הוא מטיל ספק בתמיכה הפוליטית האמריקאית הבלתי מותנית בישראל, ומדגיש את הצורך להבחין בין אנטישמיות לבין ביקורת לגיטימית על מדיניות ישראל.

כשמתבוננים בחילופי דברים אלה יחד, הם ממחישים כי המחלוקת משקפת פרשנות מוסרית ודתית מהותית של הסכסוך – כזאת שממסגרת את המלחמה קודם כול מבעד לעדשה של דאגה הומניטרית אוניברסלית ואתיקה בין־דתית, יותר משהיא נוקטת שפה של הגנה עצמית קיומית, שאפיינה את רוב התגובות היהודיות. עם זאת, הצגת 7 באוקטובר כחלק מדינמיקות היסטוריות ומבניות רחבות עלולה להקהות את הייחודיות המוסרית של הטבח עצמו: פעולה אנטישמית אלימה, מונעת ממניעים אידאולוגיים, שכוונה נגד אזרחים. גישה כזאת עשויה לטשטש את ההבחנה בין טרור מתוכנן מראש לבין התגובה הצבאית של מדינה ריבונית עליו, ככל שתהיה התגובה עצמה שנויה במחלוקת. עקב כך היא עשויה להעריך בחסר את העובדה שבעיני יהודים רבים המלחמה אינה ניתנת לצמצום לאסימטריה של כוחות או לוויכוחים פוליטיים. היא נחווית אצלם כתקיפה ישירה של הקיום והריבונות היהודיים – תקיפה שאי אפשר לפרשה כראוי בלי להכיר בכוונה המפורשת של רצח עם שעמדה ביסודה.

סיכום: האמון שנסדק – התפכחות היהודים בעניין הכנסייה הקתולית אחרי 7 באוקטובר

החודשים שאחרי 7 באוקטובר 2023 לא רק העמידו למבחן את יחסי הקתולים והיהודים; הם חשפו את השבריריות שלהם. קהילות יהודיות ברחבי העולם התבוננו במוסד שראו בו בעל ברית איתן, וכעת נראה מחויב ללא פשרות לתאולוגיה הפציפיסטית שלו – עמדה שהתנגשה עם ציפיות היהודים והותירה את הכנסייה משותקת לכאורה בין המחויבות האוניברסלית שלה ובין המציאות הגאופוליטית המסוימת של המשבר. תגובת הוותיקן לטבח – שהתאפיינה בשתיקה, בלשון מכובסת ובתשוקה לניטרליות – נחוותה אצל יהודים רבים לא כרגישות נוצרית אלא ככשל מנהיגותי מוסרי. בה בעת המשיכה הכנסייה להפגין הזדהות עם כל קורבנות העימות, כשהיא מציגה את עצמה כמי שניצבת לצד כל סבל אנושי ולא נוקטת צד במשחק הפוליטי. אבל היו מי שבעיניהם הבעיה הייתה לא רק התעקשותו של הוותיקן על ניטרליות דיפלומטית, אלא גם מה שתפסו כביקורת מרומזת בכמה הצהרות של הכנסייה בדבר חוסר הפרופורציה בתגובתה הצבאית של ישראל. זה העמיק את התסכול בקרב היהודים ואת תחושתם שהכנסייה לא הפנימה את חומרתה המוסרית של מתקפת חמאס.

זה עשרות שנים נתפס הדיאלוג הקתולי–יהודי כאחד מסיפורי ההצלחה התאולוגיים והדיפלומטיים הגדולים, בעקבות ועידת הוותיקן השנייה. הצהרת ה"נוסטרה אטאטה" ודורות של מנהיגים שהסתמכו עליה היו אמורים לגבש קשר אמיץ של אמון הנטוע בחרטה היסטורית ובפיוס תאולוגי. אבל כשהאמון הזה היה נחוץ יותר מתמיד, הוא קרטע. תחושת הגורל המשותף פינתה את מקומה להצפה של ערפל מתעתע.

אין ספק שאירועי סוף 2023 ותחילת 2024 חשפו משהו עמוק יותר ומטריד יותר: את גבולות יכולתה התאולוגית והרגשית של הכנסייה לעמוד לצד היהודים לנוכח האלימות האנטישמית בת זמננו, בייחוד כשאלימות זו היא חלק מסבך פוליטי. אוצר המילים המוסרי הנוכחי של הוותיקן – שהתעצב בהשפעת אהדה לגישות פוסט־קולוניאליסטיות, נטיות פציפיסטיות ומגמת "הדרום הגלובלי" – הותיר אותו ללא כישורים לטפל במציאות של פגיעות יהודית מודרנית. יתרה מזו, לעיתים קרובות הרטוריקה האוניברסלית של הכנסייה לא מצליחה להסביר את הנסיבות ההיסטוריות והקיומיות המסוימות שאופפות את העולם היהודי. עקב כך, מה שאמור היה להיות שפה מוסרית מכילה נתפס לפעמים אצל יהודים באופן פרדוקסלי כשפה שמדירה אותם – כזו שמציירת חזון של אחווה כלל־עולמית, אשר בפועל לא נראה שהוא מקיף את מלוא החוויה היהודית.

אכן, הוועדות הבין־דתיות נותרו על כנן. הצהרות פורסמו. ישיבות התקיימו. אבל הסממנים החיצוניים הללו מכסים על קרע פנימי. האמון היהודי בכנסייה הקתולית עבר טלטלה – לא בשל אי־הסכמות בעניינים פוליטיים או דתיים, אלא בשל תחושת נטישה ברגע של טראומה

קהילתית נוקבת. אותם מוסדות עצמם שבעבר ייצגו את עמודי התווך של הפיוס הקתולי–יהודי נראים כעת חלולים ושברירייים.

עתיד הדיאלוג הקתולי–יהודי נותר לוט בערפל. אבל ליהודים, כפי שהובהר במכתב שנשלח לאפיפיור, יש כעת ציפיות חדשות. כבר אין מקום לאוניברסליות מעורפלת או לדיפלומטיה שקטה, שמכסה לא פעם על ביקורת עמוקה כלפי ישראל בשעה שחיי יהודים מוטלים על הכף. הסולידריות חייבת להיות מיידית, ספציפית וחד־משמעית מבחינה מוסרית. השותפים היהודים ימשיכו להשתתף בדיאלוג הבין־דתי, אך רבים מהם יעשו זאת מתוך ריאליזם חדש ומפוכח: עשורים של התקדמות בין־דתית, משמעותיים ככל שיהיו, אינם מבטיחים גינוי ברור ותקיף בשעת הצורך.

הפצעים שהותירה מתקפת 7 באוקטובר אולי יגלידו עם הזמן, אבל השאלות שהעלתה בקרב יהודים רבים – בדבר מגבלות האהדה הנוצרית, האסימטריה התאולוגית התמידית וכנותה של הידידות המוסדית – לא יישכחו במהרה. עקב כך, היחסים בין יהודים לנוצרים, שנראו בעבר חיוביים להפליא, עומדים כעת על קרקע לא יציבה.

***

בשעה שהכנסייה הקתולית נכנסת לעידן של אפיפיור חדש, עתיד היחסים בין היהודים לקתולים עדיין לא ברור לגמרי. הקרע שיצרו אירועי 7 באוקטובר חשף כאמור את שבריריות האמון שנבנה בקפידה במשך עשורים של דיאלוג בין־דתי, והשאלה כיצד תנווט האפיפיורות החדשה את הרגע הנוכחי עודנה פתוחה. הרבה יהיה תלוי בשאלה אם האפיפיור לֵאו ה־14 – הידוע במחויבותו לחיבור בין־דתי – יאשש בבהירות מחודשת את העקרונות המוסריים והתאולוגיים שנקבעו ב"נוסטרה אטאטה".

הרגע הנוכחי מעורר הן תקווה והן חשש. האתגר של הנהגת האפיפיורות החדשה יהיה להוכיח שחמלה אוניברסלית איננה צריכה לבוא על חשבון אחריות היסטורית. הווטיקן יצטרך לנסח חזון מוסרי שידע להכיר בפגיעות ההיסטורית הייחודית של העם היהודי ובדאגות הביטחוניות של המדינה היהודית, ובמקביל ליצור מרחב לחשיבה ערכית מעמיקה ואפילו לביקורת על קווי מדיניות ספציפיים. במילים אחרות, המשימה תהיה לעבור ממסגרת שרואה בפשטות בכל מלחמה כשל מוסרי, לכזאת שמסוגלת להכיר בהכרח הטרגי בהגנה עצמית תוך שהיא ממשיכה לדגול בדרישות האתיות של איפוק וקבלת אחריות.

אף כי התפתחויות אלה נוגעות במישרין לדיאלוג היהודי–נוצרי במובן הרחב של המילה, קצרה היריעה מלפרט אותן בעבודה זו, שהושלמה לפני חילופי האפיפיורים. היות שאירועים כאלה הם מטבעם רצופי שינויים, אין אפשרות להציע כאן ניתוח מקיף של השלב החדש הזה.

היחסים הבין־דתיים בין היהודים לאוונגליסטים האמריקאים

הנוצרים האוונגליסטים האמריקאים מנהלים זה שנים מערכת יחסים סבוכה, מתפתחת ומשתנה עִם העם היהודי. בארה"ב התנדנדו היחסים הללו ממאמצים לנַצֵר יהודים מצד אחד[66] ועד בריתות לתמיכה ברווחת היהודים ומדינת ישראל מן הצד השני.[67] כדי להבין כיצד האוונגליסטים ניגשים לדיאלוג הבין־דתי עם היהודים יש לבחון תפיסות היסטוריות, מסגרות עבודה תאולוגיות ואת אירועי הזמן האחרון. פרק זה מנתח את גישות האוונגליסטים האמריקאים לקשר היהודי–נוצרי לפני 7 באוקטובר 2023 ואחריו, תוך התייחסות להקשר ההיסטורי, סימוכין מן המקורות, השפעתו המיידית של המשבר, תמורות בעבודה הבין־דתית, המחלוקות העיקריות ומחשבות לעתיד.

הֶקשר היסטורי

לאורך המאה ה־19 ואל תוך המאה ה־20, יחסם של אוונגליסטים אמריקאים ליהודים התאפיין בהתלהבות מיסיונרית הנטועה בתאולוגיית החילופין (supersessionist theology; ראו בהרחבה להלן). היהודים נתפסו קודם כול כיעדים להמרה לנצרות, לא כשותפים לדיאלוג. את הגישה הפטרנליסטית הזאת ייצגו ארגונים כגון המיסיון האמריקאי ליהודים (American Board of Missions to the Jews – ABMJ), המיסיון הנוצרי הגדול ביותר שפעל לניצור יהודים באמריקה בשנות ה־30 וה־40 של המאה הקודמת.[68] בתקופה שבה הסטראוטיפים השליליים היו נפוצים, אוונגליסטים רבים החזיקו בהשקפה פילושמית שהוקירה את היהודים בתור בני עמו של ישו, גישה שטיפחה שילוב פרדוקסלי של כבוד לצד כוונות מיסיונריות (אוונגליסטיות).

השואה, ולאחריה הקמת מדינת ישראל ב־1948, סימנו נקודת מפנה. הזרמים המרכזיים של קתולים ופרוטסטנטים פתחו בדיאלוג בין־דתי רשמי והוקיעו הן את האנטישמיות והן את תאוריית החילופין, אולם האוונגליסטים לא מיהרו להצטרף.[69] ובכל זאת, ייסוד המדינה הדהד עמוק בלב התאולוגיה האוונגליסטית הפרה־מילניאלית, שפירשה את שובם של היהודים לארצם כסימן לשיבתו הקרובה של ישו.

מסוף שנות ה־60 של המאה הקודמת ועד סוף שנות ה־70 התחילו האוונגליסטים לגבש קשרים ישירים יותר עם קהילות יהודיות. ב"כדור הארץ המנוח" (*The Late Great Planet Earth*), ספרו רב המכר של הָאל לינדזי מ־1970, תוארה הקמת מדינת ישראל כהגשמה של הנבואה המקראית, ומלחמת ששת הימים פורשה כהוכחה לכך שהדור שחזה בתקומת

ישראל כאומה לא יעבור מן העולם לפני אחרית הימים.[70] עד מהרה הופיעו חיבורים מוסדיים. ב־1969 קיימו תאולוגים בפטיסטים מדרום ארה"ב דיאלוג רשמי עם מנהיגים יהודים, שהיה אחד המפגשים המובְנים הראשונים בין נציגים אוונגליסטים ליהודים.[71] ב־1971 הביעה ישראל הכרה באפשרות של תמיכה אוונגליסטית כשהזמינה לירושלים 1,500 כמרים אמריקאים – אירוע שהיה טעון בלהט משיחי.[72] מחוות מוקדמות אלה הובילו לעוד ועוד שיתופי פעולה בין מנהיגים אוונגליסטים ובין ישראלים.

בשנות ה־80 התמסדו הבריתות האוונגליסטיות–יהודיות. תנועת "הרוב המוסרי" של הכומר ג'רי פולוול נתנה עדיפות לתמיכה בישראל,[73] ומנהיגים אוונגליסטים דוגמת פאט רוברטסון פיתחו יחסים קרובים עם נציגים רשמיים של המדינה.[74] ב־1983 הקים הרב יחיאל אקשטיין את "הקרן לידידות" של נוצרים ויהודים (International Fellowship of Christians and Jews – IFCJ), שנועדה לגייס את תמיכת האוונגליסטים למטרות יהודיות. אירועים כגון "ערב לכבוד ישראל" (Nights to Honor Israel) וטיולים מודרכים לאוונגליסטים בארץ נעשו נפוצים, ושיקפו כבוד הולך וגדל ליהדות.

בהדרגה הצטרפו האוונגליסטים לדיאלוג הבין־דתי, שחלוציו היו יהודים ופרוטסטנטים ליברלים. ב־1975 אירח הוועד היהודי־אמריקאי (AJC) אוונגליסטים לוועידת התייעצות חשובה, שהובילה לדיאלוגים אזוריים בערים כגון פילדלפיה ולוס אנג'לס.[75] סמינרים אוונגליסטיים התחילו להציע קורסים להיסטוריה יהודית וללימודי השואה והזמינו רבנים להרצות בקמפוסים שלהם.[76] תמורות אלה סימנו הכרה תאולוגית גוברת בערכה התמידי של היהדות.

ארגונים כגון National Christian Leadership Conference for Israel[77] ו־Lausanne Consultation on Jewish Evangelism[78] נוסדו במטרה להעניק ממד רשמי ליחסים הללו. אוונגליסטים רבים עדיין השתוקקו להמיר את דתם של יהודים, אך הם שאפו יותר ויותר לעשות זאת מתוך כבוד. דמויות משפיעות כגון בילי גרהאם התרחקו מן הניסיונות לנצר יהודים,[79] ואילו ג'ון הייגי ואחרים פיתחו פלטפורמות פרו־ישראליות באמצעות ארגונים כגון "נוצרים מאוחדים למען ישראל" (Christians United for Israel – CUFI).[80]

אבל המתחים נותרו בעינם. הוועידה הבפטיסטית הדרומית (Southern Baptist Convention) יצאה ב־1996 בקריאה מחודשת לגאולת היהודים ועוררה את זעמם של מנהיגים יהודים רבים, כמו גם מיזמים דומים אחרים.[81] המבקרים האשימו את האוונגליסטים כי הם מקדמים אג'נדות המרה המוסווות כידידות. תקריות אלה הובילו אוונגליסטים אחדים "לחשב מסלול מחדש" ולאשש בצד המחויבות האמונית שלהם גם רצון כן לדיאלוג מכבד.

בראשית המאה ה־21 כבר התאפיינו יחסי האוונגליסטים והיהודים בשילוב מתוחכם של שותפות ושכנוע. האוונגליסטים היו בין בעלי בריתה הפוליטיים הנאמנים ביותר של ישראל; הם נקטו צעדים לגינוי אנטישמיות, למדו לימודי יהדות והביעו חרטה על מעשי נוצרים כנגד

יהודים בעבר. לצד אלה נותרו מספר הבדלים תאולוגיים עמוקים בין הקהילות, וחשדות הדדיים המשיכו לרחוש מתחת לפני השטח של הברית החיצונית. הרקע ההיסטורי הזה הכשיר את הקרקע לחיבור העתידי בין האוונגליסטים ליהודים בעשורים הבאים – ולאופן שבו יגיבו כאשר משברים חדשים, דוגמת 7 באוקטובר וכל מה שאירע בעקבותיו, יעמידו את היחסים הללו למבחן.

התאולוגיה האוונגליסטית וה"אחֵר" היהודי

נקודות המבט האוונגליסטיות על יהודים ויהדות מושפעות עמוקות ממסגרות תאולוגיות המעצבות את גישותיהם כלפי מעורבות הדדית בין־דתית, תמיכה בישראל ודעות שונות על גאולת היהודים. המודלים העיקריים הם תאולוגיית החילופין, תאולוגיית הברית, תורת העידנים ותאולוגיית ה"ברית הכפולה".

תאולוגיית החילופין, או ההחלפה (supersessionism): מבחינה היסטורית, מסורות נוצריות רבות, ובכללן כמה זרמים אוונגליסטיים, אימצו את תאולוגיית החילופין – האמונה כי הכנסייה החליפה את ישראל כעמו הנבחר של אלוהים. על פי שיטה זו הכנסייה הנוצרית היא שמגשימה כעת את הבריתות וההבטחות שניתנו לעם ישראל, ולפיכך זמנה של היהדות עבר. תאולוגיה זו תרמה לגישות השליליות כלפי היהודים בהציגה את דבקותם בתורה שניתנה בסיני כשגויה.[82] אומנם היום אוונגליסטים רבים דוחים ביטויים גלויים של תאוריה זו, אבל השפעתה עדיין קיימת בצורה רכה בחוגים מסוימים. תובנות שהתגבשו בעקבות השואה הביאו מוסדות אוונגליסטים אחדים, בהם הוועידה הבפטיסטית הדרומית, לגנות את האנטישמיות ולאשש את אהבתו הנצחית של האֵל לעם ישראל, אפילו במקביל לאמונה כי הגאולה תבוא מידי ישו בלבד.[83]

תאולוגיית הברית (covenant theology): תאוריה זו נפוצה בחוגי האוונגליסטים הרפורמים והפרסביטריאנים, ולפיה הבריתות שכרת אלוהים (עם דמויות כגון אברהם, משה ודוד) הגיעו לשיאן עם ישו הנוצרי בברית החדשה, המאחדת את היהודים והגויים יחדיו בתוך הכנסייה. שיטה זו מיישרת קו לעיתים קרובות עם תורת החילופין ורואה בכנסייה את המשכו של עם ישראל. אף כי תאוריות הברית גורסות שהיהודים יכולים להיגאל, הן מדגישות שגאולה זו תקרה דרך האמונה בישו ולא באמצעות ברית נפרדת. עקב כך הם עשויים לתמוך בישראל מסיבות פוליטיות או מוסריות, אך בדרך כלל אינם רואים במדינת ישראל המודרנית צו תאולוגי. בהקשרים בין־דתיים, התאולוגים המחזיקים בתפיסה זו מדגישים את הערכים המשותפים ואת שיתוף הפעולה הערכי, ובמקביל ממשיכים לייחל להתנצרות היהודים עם הזמן.[84]

תורת העידנים (dispensationalism) **והציונות הנוצרית**:[85] הדיספֶּנסציונליזם הופיע במאה ה־19 ונעשה בולט באוונגליזם האמריקאי לקראת אמצע המאה ה־20. תורה זו

מלמדת כי לאלוהים יש תוכניות נפרדות לעם ישראל ולכנסייה הנוצרית, המתפרסות על פני "עידנים" שונים בהיסטוריה. בניגוד לתאוריית החילופין, לפי גישה זו עם ישראל עודנו העם הנבחר במובן הארצי של המילה, וההבטחות המקראיות עתידות להתמלא כלשונן. תאוריה זו מחזקת את "הציונות הנוצרית" – האמונה כי על הנוצרים לתמוך בשיבתם של היהודים לארץ הקודש ובריבונותם עליה כחלק מהתוכנית האלוהית. האוונגליסטים הדוגלים בתורת העידנים מפרשים תכופות את האירועים האחרונים בישראל כהתגשמות הנבואה המקראית, מטפחים תמיכה פוליטית חזקה בישראל ונלחמים נגד עמדות אנטי־ישראליות. הם מרבים לפרש את ההתרחשויות הנוכחיות בהתאם לנבואות אפוקליפטיות – למשל, הם רואים את המלחמות בישראל כהכנת הבמה ל"ביאה השנייה של ישו". אף כי יש מבקרים הסבורים שהתמיכה הדיספנסציונליסטית בישראל היא אינטרסנטית (ומטרתה להחיש את קץ הימים), אוונגליסטים רבים מתעקשים שתמיכתם נובעת מהודיה ומהכרה בתוכנית האלוהית, ולא ממזימות נסתרות לקירוב יום הדין הבא.[86]

תאולוגיית הברית הכפולה (dual-covenant theology): מיעוט מקרב האוונגליסטים גורס כי ליהודים ברית תקֵפה משלהם באמצעות התורה, וזו מעניקה להם נתיב עצמאי לגאולה בנפרד מישו. אומנם זו לא השקפה רווחת, אבל אישים כגון הכומר ג'ון הייגי, שבשלב מסוים רמז כי ישו הגיע כמשיח "לגויים בלבד",[87] לא פסלו אותה. הייגי הבהיר בשלב מאוחר יותר כי הוא מאמין שכל העמים, כולל היהודים, זקוקים לישו, אבל הוא מתנגד להטפה תוקפנית להמרת דתם של היהודים כדי לזכות באמונם. העמדה האוונגליסטית הדומיננטית היא עדיין ששיתוף היהודים ב"בשורה" הוא אקט של אהבה, לא של חוסר סובלנות. עם זאת, האוונגליסטים מכירים באיזון העדין שבין גאולה אישית לבין כבוד לדיאלוג בין־דתי.[88]

היהדות והעם היהודי: האוונגליסטים מחזיקים בהשקפות מגוונות בנושא מעמדם הרוחני של היהודים. רבים חשים זיקה עזה לכתבי הקודש העבריים ומכירים בחיבור המיוחד עִם "עַם הספר". באיגרת אל הרומים יא, 28–29 אומר פאולוס על היהודים "חביבים הם בגלל האבות", ביטוי של כבוד למורשת היהודית. האוונגליסטים נוטים לראות ביהודים בני משפחה – "אחינו ואחיותינו לאמונה" – שלפי שעה אינם מכירים בישו בתור המשיח. תפיסה זו משדרת יחס חם ליהודים – לצד רצון לנצר אותם. האוונגליסטים חשים שהם נקראים להתייצב לצד היהודים נגד שונאיהם ולתמוך בשגשוגם, מתוך האמונה בהבטחה האלוהית כי מי שמברך את ישראל יבורך.[89] במקביל הם מחויבים ל"שליחות הגדולה" להפיץ את תורתו של ישו לכל העמים, כולל היהודים.

מסגרות תאולוגיות אלה משפיעות השפעה ניכרת על היחסים הבין־דתיים בין האוונגליסטים ליהודים. אוונגליסט הדוגל בתיאוריית ההחלפה עשוי להתחבר לדיאלוג כדי להראות כי ישו הוא התגשמות התקוות של היהודים, ואילו המאמין ב"תורת העידנים" עשוי לתמוך בלא תנאי במדיניות ישראל. הציונים הנוצרים יכולים ליזום חברויות על ידי הזמנת שכנים יהודים

לאירועים כגון "ערב לכבוד ישראל" במקום מגוריהם, בשעה שהאוונגליסטים המסורתיים יזמינו אותם לשיעורי תנ"ך בנושא נבואות משיחיות. התאולוגיה מעצבת את השפה שבה משתמשים האוונגליסטים בנוגע ליהודים; ביטויים כגון "העם הנבחר" ו"הצאן האובד של בית ישראל" נושאים בשפה זו משקל דתי רב.

מן הראוי לציין שהתאולוגיה האוונגליסטית מתפתחת בלא הרף. בעשורים האחרונים נבחנו ביתר שאת ההיבטים הבעייתיים של השקפות עבר. מלומדים אוונגליסטים רבים מתנגדים היום לתאוריית החילופין בצורתה ה"קשוחה" בטענה שהיא מזיקה ומנוגדת לרוח התנ"ך, ומדגישים כי ברית האהבה בין אלוהים לעם ישראל עודנה בעינה. ארגונים כגון "התאחדות האוונגליסטים הלאומית" (National Association of Evangelicals – NAE) פרסמו הצהרות המגַנות את האנטישמיות ומכירות בחוב של הכנסייה כלפי היהודים.[90] יש גם פתיחות רבה יותר ללמוד על היהדות במושגיה שלה, ואוונגליסטים המעורבים בדיאלוג הבין־דתי לומדים טקסטים רבניים וחוגגים את חגי ישראל בהקשרים חינוכיים. אף על פי כן, האמונה האוונגליסטית הבסיסית היא שההגשמה המוחלטת של היהדות נמצאת אצל ישו הנוצרי. אמונה זו היא גורם מרכזי ביחסים הבין־דתיים של אוונגליסטים ויהודים, אף כי במשקל שונה: בחוגי אוונגליסטים אחדים היא נמצאת במרכז התמונה ואצל אחרים היא ניצבת ברקע.

7 באוקטובר והשפעותיו

המתקפה האלימה של חמאס ב־7 באוקטובר 2023 מייצגת נקודת מפנה ביחסי האוונגליסטים והיהודים, וגרמה לתמורות ניכרות בשיח, בייצוג ובהזדהות הבין־דתית של האוונגליסטים האמריקאים. להלן ננתח כיצד האוונגליסטים בארה"ב פירשו את המתקפה ותרגמו את אמונותיהם הדתיות והמוסריות לפעולה מיידית, כגון מאמצי תמיכה מאורגנים, מחוות סמליות, יוזמות הומניטריות וויכוחים פנימיים.

1. התגובות המיידיות בארה"ב

מייד אחרי 7 באוקטובר נכנסו האוונגליסטים בארה"ב לפעולה כבעלי ברית מוצהרים של הקהילה היהודית. הארגונים והקולות הבולטים בקרב האוונגליסטים מיהרו להצהיר הצהרות תמיכה בישראל ובעם היהודי. בתוך ימים ספורים התייצבו כמרים ידועים בערוצי תקשורת נוצריים נחשבים, תיארו את המתקפה כ"שטנית" וקראו למאמיניהם להתפלל לישועת ישראל.[91] דוגמה אופיינית הייתה הכרזתו של הכומר ג'ארד וולמן כי "ניטרליות איננה אופציה ... [מתקפת חמאס] נהרתה במחשכים האפלים ביותר של הגיהינום".[92]

2. תגובות אוונגליסטיות מאורגנות

מפגן התמיכה המפתיע ביותר של האוונגליסטים הופיע בצורה מאורגנת: הצהרות ומכתבים משותפים. תוך ארבעה ימים מהמתקפה גויסו למעלה מ־2,000 מנהיגים אוונגליסטים – בהם נשיאי סמינרים וכמרים של כנסיות ענק – לחתום על "הצהרת האוונגליסטים לתמיכה בישראל" מטעם הוועידה הבפטיסטית הדרומית.[93] בהצהרה זו, שהייתה יוצאת דופן בגיבוי המהיר והנרחב שלה, הובעה הזדהות עמוקה עם ישראל. היא נפתחה בתפילה לשלומם של "**כל** הישראלים והפלסטינים", אבל חיזקה ללא סייג את זכותה – ואפילו חובתה – של ישראל להגן על אזרחיה. "ברוח המסורת הנוצרית של מלחמה צודקת", כתבו המנהיגים, "אנו... מאששים את זכותה הלגיטימית של ישראל להגיב נגד מי שיזמו מתקפות אלו", וציטטו מהאיגרת אל הרומים יג מובאה המעניקה לממשלות את הכוח "להניף חרב" מול חורשי רעתן.[94] את תגובתה הצבאית של ישראל עיגנו האוונגליסטים בתוך מסגרת מוסרית נוצרית, שכן הלחימה בחמאס הייתה לטענתם צעד מוצדק להשבת השלום והצדק על כנם. ההצהרה התייחסה גם להיסטוריה הארוכה של האנטישמיות, רמזה שהטבח שביצע חמאס הוא חלק מאותו דפוס טרגי והאיצה בנוצרים להתייצב נגדו.

קבוצות התמיכה של האוונגליסטים נקטו גם צעדים ממשיים. ועדת האתיקה וחופש הדת (Ethics & Religious Liberty Commission – ERLC) של הוועידה הבפטיסטית הדרומית הובילה מאמצים להשפיע על מדיניות ארה"ב. חבריה עזרו לתאם שליחת מכתב מטעם מנהיגי האוונגליסטים לנשיא ביידן ולקונגרס, ובו קראו ל"תמיכה חד־משמעית" בישראל והסבירו מדוע זוהי מטרה מוצדקת.[95] על ידי שילוב נימוקים מוסריים (תאוריית המלחמה הצודקת) עם שתדלנות פוליטית, אותתו האוונגליסטים שהגיבוי שלהם לישראל איננו רגשי בלבד, אלא מעוגן בעקרונות מוצקים.

ב־14 בנובמבר 2023 נערכה בוושינגטון הבירה עצרת ענק פרו־ישראלית בהשתתפות כ־250,000 איש – מרביתם יהודים, אך בנוכחות ראויה לציון של נוצרים. הדובר הלא־יהודי היחיד שהוזמן לשאת דברים היה הכומר ג'ון הייגי, מייסד CUFI ("נוצרים מאוחדים למען ישראל"); בחירה זו שיקפה את הכרתם של המארגנים היהודים באוונגליסטים כבעלי ברית חשובים. נאומו של הייגי בעצרת, שנישא בקולו הרועם ובמקצב ההטפה האופייני לו, סימל נקודת שיא בהזדהות האוונגליסטית–יהודית. "בעימות הזה אין דרך אמצע. או שאתם בעד העם היהודי או שלא... ישראל היא בבת עינו של אלוהים", הכריז לקול תשואות הקהל. לאחר מכן הוביל את ההמון בשירת "עם ישראל חי!" והבטיח לישראלים: "אתם לא לבד!"[96] רגעים שכאלה נתנו תוקף לתחושה שבמשבר הזה היהודים והאוונגליסטים האמריקאים צועדים יחדיו בראש חוצות בתיאום מלא.

3. ביקורים להפגנת סולידריות ושיתופי פעולה הומניטריים

התפתחות מפתיעה הייתה ארגון טיולי הסולידריות לישראל. קבוצות יהודיות ונוצריות מארגנות זה שנים טיולים לארץ הקודש, אבל כעת נוספו לכך דחיפות חדשה והתמקדות מסוג שונה. חודשים ספורים לאחר המתקפה התחילו לצאת לישראל משלחות סולידריות נפרדות אך מקבילות של יהודים ואוונגליסטים – שלא פעם נפגשו באתרי האסון. קבוצות של אוונגליסטים, לפעמים בשיתוף עם ארגונים ישראליים או יהודיים, ביקרו בקיבוצים החרבים ובאתר הטבח בפסטיבל נובה כדי להיות עדים ולהביא נחמה. בדצמבר 2023, מושל ארקנסו לשעבר מייק האקבי (מנהיג אוונגליסטי שבשעת כתיבת הדברים משמש שגריר ארה"ב לישראל) הוביל משלחת של כמרים אוונגליסטים אמריקאים בסיור בדרום הארץ. הם נפגשו עם ניצולים, התפללו באתרים המותקפים, ואפילו הפשילו שרוולים וסייעו לחקלאים בעבודתם במקומות שבהם העובדים הזרים מתאילנד ומהפיליפינים פונו עקב המלחמה.[97] האקבי, נרגש בעליל, אמר אז: "אני עוזב [את ישראל]... בלב שבור לנוכח הסבל, הכאב, האימה הבלתי נתפסת. אבל אני עוזב גם בהחלטה נחושה לעמוד לצד ישראל, עכשיו יותר מתמיד".[98] הדברים, שצוטטו בהרחבה בתקשורת הנוצרית, הדגימו עד כמה ביקורים אלה מחזקים את המחויבות האוונגליסטית.

גם שיתופי הפעולה ההומניטריים התרחבו. ארגוני חברה אזרחית אוונגליסטים כגון "הארנק השומרוני" (Samaritan's Purse) ו"וורלד ויז'ן", סוכנות סיוע אוונגליסטית בין־לאומית, תיאמו עם בתי חולים בישראל ועם ארגוני צדקה העברת ציוד רפואי ומשאבים לתמיכה בטראומה לאחר המתקפה.[99] "הקרן לידידות" שנזכרה לעיל (שיש לה יד ורגל בשתי הקהילות ושואבת תמיכה חזקה מנוצרים אוונגליסטים) דיווחה שמ־7 באוקטובר ועד ינואר 2024 היא סיפקה ציוד חירום בשווי של יותר מ־19 מיליון דולר למאות אלפי ישראלים שנפגעו מן המלחמה.[100] הכספים הללו, שחלק גדול מהם גויס מתורמים נוצרים, הוקצו לציוד הגנה לצוותי החירום, מקלטים למשפחות מפונים ותמיכה בשיקום קורבנות. "מאות אלפי תורמים... מיליוני נוצרים ברחבי העולם ממשיכים לעמוד לצד ישראל והעם היהודי".[101]

4. ניווט בסבך המתחים בעקבות 7 באוקטובר

למרות כל ההתפתחויות החיוביות, היחסים בין האוונגליסטים ליהודים לא היו נטולי מתחים בתקופה שאחרי 7 באוקטובר. חלקם עלו מתוך הבדלי השקפות בנוגע למלחמת ישראל בחמאס בעקבות המתקפה. אומנם התמיכה הציבורית של האוונגליסטים בישראל נשארה "חד־משמעית" בעיקרון, אך התגלעו ויכוחים פנימיים בשאלה איך לאזן בין צדק לחמלה. חלק מן האוונגליסטים (בעיקר צעירים או בעלי מודעות גלובלית יותר) הביעו דאגה לאזרחים הפלסטינים שנקלעו לאזורי הלחימה.[102] כאשר כתב העת האוונגליסטי המוביל Christianity Today פרסם מאמרים שתיארו את סבל הפלסטינים וקראו לאיפוק, לצד התמיכה בישראל,

קבוצה של מנהיגים אוונגליסטים נוקשים מתחו ביקורת חריפה על כתב העת בטענה שאיננו פרו־ישראלי במידה הראויה.[103]

מחלוקת זו ממחישה מאבק פנימי רחב יותר בעולם האוונגליסטי – מאבק שחומק לא פעם מעיני השותפים היהודים. המנהיגים האוונגליסטים שמדברים בזכות ישראל לא רק משמרים ברית פוליטית; הם גם מנסים למצוא את דרכם בוויכוח תאולוגי ורב־דורי רציני בתוך הקהילות שלהם. ככל שצעירים אוונגליסטים רבים יותר מתבוננים בעימותים גלובליים דרך הפריזמה של צדק חברתי וזכויות אדם, רבים מהם מפעילים לחץ על המנהיגים שלהם להתייחס לסבלם של הפלסטינים ולמורכבות המוסרית האופפת את הסכסוך הישראלי–פלסטיני. בהקשר הזה, כמרים אוונגליסטים שמפרסמים מכתבים פתוחים של תמיכה בישראל או משתתפים בדיאלוג פומבי עם שותפים יהודים מעמידים עצמם לא פעם בסכנה ממסדית, שכן במעשיהם הם הודפים את הגל הגואה של הזדהות עם הפלסטינים בקרב בני קהילתם.

באופן כללי, מתקפת 7 באוקטובר ותוצאותיה העמיקו את החיבור האוונגליסטי–יהודי. מערכת היחסים שסבבה קודם לכן סביב תמיכה פוליטית בישראל התרחבה לזירות קהילתיות של השתתפות באבל ולשיתופי פעולה בשטח. במקרים רבים זכו האוונגליסטים בהכרת טובה מצד היהודים על שהפגינו נוכחות בשעת משבר. מבחינת האוונגליסטים, המשבר אישש את מחויבותם הדתית לעמוד לצד ישראל ואף הרחיב את ידיעותיהם על החוויה והפגיעות היהודית.

מבט לעתיד: הדרך להתקדמות ביחסים הבין־דתיים בין האוונגליסטים ליהודים

עתיד מערכת היחסים בין האוונגליסטים ליהודים נשען על משחק פנימי דינמי של תאולוגיה, דמוגרפיה, פוליטיקה גלובלית ואמון הדדי. 7 באוקטובר סימל רגע של קו פרשת מים, שהאיץ בקהילות האוונגליסטיות לאשש את הזדהותן עם היהודים בכל העולם. משבר זה חיזק קשרים מסוימים, אך גם חשף מתיחויות, פערי דורות והבדלים דתיים שדורשים מענה כדי שהיחסים ישגשגו לאורך זמן. שימור ברית זו ידרוש מסגרת בין־דתית מחודשת המעוגנת בחינוך, באמפתיה ובמעורבות כנה וגלויה.

אחד החששות העיקריים הוא השתנות הנוף בתוך קהילת האוונגליסטים עצמה. בקרב הצעירים חלה ירידה ניכרת בתמיכה האוטומטית והמוחלטת בישראל. סקרים שנערכו בין 2015 ל־2021 חשפו ירידה דרמטית בשיעור האוונגליסטים מתחת לגיל 30 שתומכים בישראל, לצד עלייה משמעותית בשיעור המזדהים עם הפלסטינים או המעדיפים גישה ניטרלית. מגמה זו משקפת פערי דורות רחבים יותר: הנוצרים הצעירים מתחברים יותר לנרטיבים המצדדים בצדק חברתי וביקורתיים כלפי לאומיות – נרטיבים שמושפעים מסיקור תקשורתי המבליט את

סבלם של הפלסטינים. רבים מהם גם מציבים בראש סדר העדיפויות שלהם את ענייני הפנים של ארה"ב לעומת מדיניות החוץ שלה.[104]

נוסף על כך, פלח גדל והולך – כרגע 29% – מן הקהילה האוונגליסטית מורכב ממיעוטים גזעיים ואתניים; שחורים ולטינים מהווים 19% ו־10% ממנה, בהתאמה. קבוצות אלה נוטות להחזיק בהשקפות ליברליות יותר במגוון סוגיות ומפגינות רמה פחותה משמעותית של תמיכה בישראל.[105]

שינוי דמוגרפי זה מקורו בהיערכות מחודשת ברמה הדתית. עוד ועוד צעירים נוצרים, כמו גם אוונגליסטים שחורים ולטינים, קוראים את התנ"ך דרך משקפיים של חירות וצדק חברתי, ומזדהים עם הפלסטינים בתור אוכלוסיית שוליים או אוכלוסייה כבושה. זוהי סיבת התרחקותם מן הציונות הנוצרית המסורתית.

שינוי דורי זה קורא תיגר על הנחות יהודיות ותיקות בעניין הגיבוי מצד האוונגליסטים. הקהילה היהודית – שהורגלה לתמיכה האיתנה של מנהיגי האוונגליסטים המבוגרים – צריכה כעת להסתגל לעתיד אמביוולנטי יותר. אבל המעבר הזה טומן בחובו גם הזדמנויות. הן המנהיגים היהודים והן האוונגליסטים פועלים אקטיבית לגייס אנשים צעירים. ארגונים אוונגליסטיים, כגון "על כנפי נשרים", התחילו להזמין מנהיגים צעירים מקהילתם לטיולים חינוכיים מאורגנים לישראל, כדי לאפשר להם להיחשף במישרין למורכבות של ישראל.[106] חוויות אלה נועדו לטפח קשרים ממושכים, המבוססים על ידע ואהדה גם יחד, ונטועים בערכים משותפים כגון חופש דת והתנגדות לטרור.[107]

מומלץ לארגונים יהודיים שלא לראות בתמיכת האוונגליסטים עניין המובן מאליו. מאמרים ב־eJewishPhilanthropy וערוצי תקשורת יהודיים נוספים כבר עודדו מוסדות יהודיים לגשת אל האוונגליסטים ממקום של רצינות והערכה ולזנוח את הסטראוטיפים של מניעים אפוקליפטיים טהורים. במקום זאת רצוי שייצרו שותפויות משמעותיות עם האוונגליסטים – יזמינו אותם לארץ, ישתתפו במאמצים הומניטריים משותפים ויעודדו דיאלוג בין בני נוער בסוגיות המעסיקות את שני הצדדים, כגון חופש הדת, התמודדות עם אנטישמיות ושלום עולמי.[108]

היחסים הבין־דתיים בין מוסלמים ליהודים

שלא כמו ההתפתחות המתועדת היטב של יחסי הנוצרים והיהודים בעקבות ה"נוסטרה אטאטה", לא הייתה נקודת מפנה דומה ששינתה מהותית את ההבנה בין היהודים למוסלמים. תחת זאת, החיבורים בין שתי הקהילות התפתחו בהדרגה בעזרת מיזמים חברתיים־אזרחיים. אחרי הפיגועים בארה"ב ב־11 בספטמבר 2001 והעימותים הגלובליים שבאו בעקבותיהם, קבוצות יהודיות ומוסלמיות בתפוצות השונות זיהו אינטרסים משותפים בהתנגדות לשנאה, בחוויות המשותפות למיעוטים ובטיפוח שיתופי פעולה.[109]

המיזמים הבין־דתיים התקיימו בארבע רמות:

1. דיאלוג תאולוגי;
2. שיתוף פעולה פוליטי;
3. דיאלוג חינוכי;
4. מיזמים חברתיים אזרחיים.

הדיאלוג התאולוגי בין מוסלמים ליהודים

התייחסות לנקודות הדמיון והשוני

אחרי 11 בספטמבר 2001 קיבל הדיאלוג התאולוגי בין מנהיגים יהודים למוסלמים תנופה חדשה בתור כלי להפרכת תפיסות שגויות והדגשת ערכים משותפים. רבנים ואימאמים, אם בכנסים מתוקשרים ואם במפגשי לימוד אינטימיים, חקרו את ההיבטים הדומים במסורות שלהם – כגון האמונה באל אחד, מערכות חוקים מקבילות בענייני מזון (חלאל וכשרות) והוראות חופפות בסוגיות מוסריות – וגם שוחחו גלויות על ההבדלים בהשקפות העולם שלהם. נקודת ציון חשובה הייתה סדרת מפגשים שהתקיימו בחסות הקונגרס העולמי של אימאמים ורבנים למען השלום (World Congress of Imams and Rabbis for Peace), שהתכנס לראשונה ב־2005 בהשתתפות מנהיגי דת מ־43 ארצות.[110] בכינוס הקונגרס בסביליה ב־2006 ניסחו המשתתפים הצהרה משותפת כי "בניגוד לתפיסה השגויה הרווחת, אין קונפליקט מהותי בין האסלאם ליהדות", והטעימו כי שתי הדתות "חולקות את הערכים הבסיסיים ביותר של אמונה באל כול־יכול אחד... רחום וחנון ורב צדק", אף על פי שסוגיות גאופוליטיות מודרניות הרעו את היחסים ביניהן.[111]

בד בבד, משתתפי השיחות הללו לא נרתעו מנקודות של מתיחות תאולוגית. המחיש זאת באופן עוצמתי ארגון נהדלאת אל־עלמא שבאינדונזיה, הארגון המוסלמי הגדול ביותר בעולם. ב־2018 אמר יושב ראש הארגון, יחיא קוליל סטאקוף, לקהל גדול של יהודים מכל העולם: "עלינו להכיר בכך שיש בעיות ביחסים שבין האסלאם ליהדות [היום]. וחלק מן הבעיות הללו קיימות בהוראות של הדת עצמה". הוא טען שלא זו בלבד שאפשר לתת פרשנות חדשה לטקסטים דתיים המלבים שנאה, אלא שאף חיוני לעשות זאת: "כל גרסה של [ה]קוראן נחשפה בתוך הקשר מסוים... אחרי שהמציאות השתנתה, הפרשנות ... צריכה להשתנות גם היא", אמר סטאקוף, וקרא למוסלמים לבחון מחדש פרשנויות אנטי־יהודיות לאור המציאות הנוכחית.[112]

הנהגה ומוסדות

את המאמצים לבניית גשרים בין הדתות הובילו לא פעם אנשי דת בולטים. בישראל עמד הרב מיכאל מלכיאור בראש "יוזמת שלום דתית" שזימנה רבנים, אימאמים וכמרים בעלי השפעה לדיונים נוקבים.[113] הפסגה הראשונה התקיימה באלכסנדריה ב־2002,[114] בשיאה של האינתיפאדה השנייה. מלכיאור ושותפיו המוסלמים (ביניהם מנהיגי דת מצרים ופלסטינים) ניסחו הצהרה משותפת, שהוקיעה את האלימות בשם האל ואיששה את קדושתה של ארץ ישראל לכל הדתות.[115] בשני העשורים הבאים התקדמה הקואליציה של מלכיאור משיחות גרידא לעשיית שלום – בפגישות חשאיות לנטרול התלקחויות בסכסוך הישראלי–פלסטיני, כגון מתחים סביב האתרים הקדושים בירושלים. הקבוצה אף מנעה משברים אחדים מלהסלים לאלימות.[116] במקרים אלו יישמו המנהיגים את הסולידריות הדתית בעימותים עכשוויים. לשיטתם, האמונה יכולה להיות הפתרון במקום הסיבה לקרע.[117] בדומה לכך, מוסדות כגון מכון אליהו לדיאלוג בין־דתי (Elijah Interfaith Institute)[118] וצוותי חשיבה המקושרים לסמינרים מסוימים כינסו יחדיו רבנים ואימאמים למפגשי קריאה מעמיקה בכתבי הקודש – ולמדו איש את הטקסטים המקודשים של רעהו, כדרך להרחבת ההבנה.[119] משתתפי פורומים אלה מציינים תכופות כי מבחינה תאולוגית, המשותף בין היהודים למוסלמים רב על המפריד.

שיתופי פעולה פוליטיים וייצוג משותף

מאמצים משותפים במרחב הציבורי

מעבר לתאולוגיה, קהילות יהודיות ומוסלמיות מוצאות יותר ויותר עניין משותף בזירה הפוליטית, ומשתפות פעולה בהגנה על זכויות המיעוטים ועל האינטרסים המשותפים לשתיהן. בכמה דמוקרטיות מערביות שבהן שתי הקבוצות הן מיעוטים דתיים, המנהיגים היהודים והמוסלמים מאחדים כוחות בשתדלנות מול הממשל בסוגיות כגון חופש הדת, חוקים נגד אפליה ומדיניות הגירה. לדוגמה, במדינות שונות באירופה, הצעות לאסור קיום ברית מילה או שחיטה טקסית

(טקסים מרכזיים ביהדות ובאסלאם כאחד) שימשו זרז לייצוג משותף. ב־2012, הקונגרס היהודי האירופי (European Jewish Congress – EJC) והמסגד הגדול של פריז (Grande Mosquée de Paris) אירחו יחד כינוס של מנהיגים יהודים ומוסלמים מ־18 ארצות כדי לגבש אסטרטגיה נגד איסורים מסוג זה.[120]

בארה"ב, ייסוד ה"מועצה המייעצת המוסלמית–יהודית" (Muslim-Jewish Advisory Council – MJAC) ב־2016 היה אבן פינה חשובה בשיתוף הפעולה הפוליטי בין שתי הדתות.[121] המועצה, פרי יוזמה משותפת של הוועד היהודי־אמריקאי (AJC) וההתאחדות המוסלמית בצפון אמריקה (Islamic Society of North America – ISNA), מפגישה עשרות מנהיגים מוסלמים ויהודים אמריקאים – ביניהם אנשי עסקים, מלומדים ונציגי ציבור לשעבר – לדיון בנושאים המדאיגים את שני הצדדים.[122] סדר היום של המועצה מתמקד במאבק נגד פשעי שנאה ובקידום דימוי חיובי של מיעוטים דתיים בשיח הפוליטי בארה"ב.[123] לדוגמה, חברי MJAC עבדו בשיתוף פעולה על העברת החוק הפדרלי נגד פשעי שנאה (NO HATE Act), שנועד לשפר את המצב בתחום זה ולתמוך בקורבנות, ושילבו ידיים בהזדמנויות שונות נגד ביטויי שנאה וגזענות המופנים כלפי מוסלמים ויהודים כאחד.[124]

גישור במחלוקות גאופוליטיות

שיתוף הפעולה הפוליטי התקדם – בזהירות – גם במזרח התיכון, שם הוא מצטלב עם התפתחויות דיפלומטיות. פריצת דרך ראויה לציון באה לידי ביטוי בהסכמי אברהם, שבמסגרתם נרמלה ישראל את היחסים עם מספר ארצות בעלות רוב מוסלמי (איחוד האמירויות, בחריין, מרוקו וסודן). אף כי ההסכמים נחתמו בדרג המדיני, הם יצרו מרחב גם לשיח בין־דתי כשהכריזו רשמית כי בא הקץ על עשרות שנים של איבה וחרמות. המחוות הסמליות לא איחרו להגיע: איחוד האמירויות אירחה משלחות רבנים ופתחה בתי כנסת חדשים,[125] ומלך בחריין הזמין מנהיגים יהודים ומוסלמים לפורום שיח אזורי.[126] במהלכים אלה הדהדו לא פעם רמזים בין־דתיים. ב־2022, למשל, כינסה בחריין "פורום דיאלוג: מזרח ומערב למען דו־קיום אנושי" בחסות בית המלוכה, שבו השתתפו נציגים ממועצת חכמי הדת המוסלמית (Muslim Council of Elders) לצד רבנים ואפילו האפיפיור – איתות ברור כי מדינות בעלות רוב מוסלמי החיות כעת בשלום עם ישראל מוכנות לקדם הבנות רחבות יותר בין מוסלמים ליהודים גם בתחום הדת.[127]

יוזמות חינוך ותוכניות שיח

חינוך בין־דתי ומעורבות בני נוער

גם בזירת החינוך חל שיפור ביחסים בין יהודים למוסלמים. בעקבות 11 בספטמבר קמו מספר מיזמים ששאפו להרחיב את האוריינות הדתית ולפתח קשרים בין־אישיים, בייחוד בקרב הדורות הצעירים. לדוגמה, מכון וולף באוניברסיטת קיימברידג' שבאנגליה מציע קורס מקוון

"לגשר על השסע הגדול: המפגש היהודי–מוסלמי", שבו נלמדים נושאים למן הפילוסופיה של ימי הביניים ועד לסכסוכים בני זמננו.[128]

מחוץ לכיתות הלימוד התפתחו עוד תוכניות מנהיגות ודיאלוג בין בני נוער. מודל בולט אחד הוא מחנות הקיץ ותוכניות החילופים שמפגישים נוער יהודי ומוסלמי (רבים מהם יהודים וערבים מישראל או מהתפוצות) למפגשים אינטנסיביים. כבר משנות ה־90 של המאה הקודמת, הארגון האמריקאי "זרעים של שלום" (Seeds of Peace) מארח מדי שנה בני נוער מאזורי קונפליקט – כולל ישראלים ופלסטינים – במחנה קיץ במדינת מיין, והצוות המקצועי נעזר בטכניקות של דיאלוג מונחה כדי להציג את "הצד האחר" באור אנושי.[129] בדומה לכך, באירופה פועלות רשתות שונות לגישור בין קהילות ולקידום הבנה הדדית, ביניהן שלוחת אירופה של הארגון "דתות למען שלום" (Religions for Peace) וה"רשת הבין־דתית של בריטניה" (Interfaith Network UK).

קהילה והכשרה מקצועית

בצפון אמריקה, אחת הדוגמאות הבולטות לחינוך בין־דתי היא הארגון NewGround: A Muslim-Jewish Partnership for Change. זוהי שותפות קהילתית לחיבור בין יהודים ומוסלמים הממוקמת בלוס אנג'לס. הארגון מקיים תוכנית עמיתים מקצועית ותוכנית מנהיגות לתלמידי תיכון (תחת השם MAJIC: Muslims and Jews Inspiring Change), שמקנות מיומנויות לניהול דיאלוג ופתרון סכסוכים לקבוצות מעורבות של יהודים ומוסלמים. במיוחד התוכנית לנוער מספקת לתלמידים הזדמנות ללמוד טכניקות תקשורת, לשתף בסיפורים אישיים ולבנות פרויקטים יחדיו. התוכנית "מציעה לקבוצה נבחרת של תלמידי תיכון מוסלמים ויהודים הזדמנות לפתח מיומנויות תקשורת, להרחיב את ידיעותיהם על סכסוכים שונים, ליצור מערכות יחסים ממושכות החוצות את גבולות האמונה, ולהשפיע על האקלים של יחסי קהילות בלוס אנג'לס ומחוצה לה".[130] במהלך שנת לימודים אחת לומדים הנערים והנערות על המסורות השונות של חבריהם לקבוצה, משתתפים בשיחות קשות על אירועים אקטואליים ומשתפים פעולה במיזם של שירות לקהילה הרחבה. תוך כדי התהליך הם לומדים לדבר בפתיחות על ההבדלים ביניהם ומוצאים מכנה משותף במעורבות האזרחית. המודל של NewGround זכה לשבחים כתוכנית שמעצימה בני נוער להפוך לשגרירים בין־דתיים. תוכניות דומות קמו גם במקומות אחרים; למשל בבריטניה, "פורום שלוש הדתות" (שהיום נקרא "פורום דת ואמונה" – Faith & Belief Forum) מפעיל תוכניות לתלמידים יהודים ומוסלמים בתיכון או באוניברסיטה.

אתגרים בהגעה לקהל הרחב

מיזמי חינוך אלה משיגים הישגים נאים ברמה הבין־אישית, אבל יש להם מגבלות. קושי אחד הוא ההיקף: תוכניות רבות מגיעות למספר קטן יחסית של משתתפים (רובם עירוניים,

ממשפחות משכילות ובעלי גישה פתוחה מלכתחילה) שבוחרים להצטרף אליהן, ונשאלת השאלה כיצד ניתן להרחיב את המעגלים. אתגר נוסף הוא לנווט בין האירועים העכשוויים השנויים במחלוקת בתוך מסגרות החינוך.

שותפויות חברתיות־אזרחיות ומיזמים בשטח

סולידריות קהילתית ושירות לקהילה

פעילים וארגונים יהודיים ומוסלמיים גיבשו שותפויות בשטח באמצעות פרויקטים חברתיים ואזרחיים. כיוון מפתיע אחד שהתפתח הוא שירות קהילתי משותף – פעילויות שמיועדות לטובת החברה באופן כללי. לקראת סוף העשור הראשון של המאה ה־21, הקרן להבנה בין־דתית יהודית מוסלמית (Foundation for Ethnic Understanding – FFEU) מניו יורק השיקה "תוכנית תאומות" שזיווגה עשרות צמדים של בתי כנסת ומסגדים ברחבי העולם. לפי לוח זמנים שנקבע מראש, כל קהילה יהודית או מוסלמית מארחת את הקהילה התאומה שלה לסוף־שבוע של שיחות ופעילויות התנדבות משותפות.[131] בשנה הראשונה בלבד השתתפו בתוכנית 50 בתי כנסת ו־50 מסגדים ברחבי ארה"ב.[132] לדברי הרב מארק שנייר, מייסד FFEU, הסכסוך הישראלי–פלסטיני הוא אכן "הפיל שבחדר" במפגשים הללו, אך הוא הבחין גם בקול "מיושב, מתון מבחינה פוליטית" שעלה מקרב המשתתפים המוסלמים, בייחוד בארצות מערביות – קול שמעוניין להתמקד בערכים המשותפים ולא לתת לעימותים מרוחקים לשבש את היחסים המקומיים.[133]

דוגמה בולטת נוספת מגיעה מבריטניה בדמות "יום המצווה" ו"יום הצדקה" – ימים מקבילים של שירות קהילתי בהנהגת נשים יהודיות ומוסלמיות. פרויקט "יום המצווה" היהודי, המתקיים בכל נובמבר זה שנים, העניק את ההשראה לייסוד "יום הצדקה", שנערך בכל אביב בהובלת הנשים המוסלמיות. במקום לפעול בנפרד, שני המיזמים משתפים פעולה: מתנדבים משתי הקהילות מצטרפים לפרויקטים של הצד השני, ובכך מכפילים את ההשפעה ואת האחווה ביניהם. ב־2017 נרשם מספר שיא של יהודים בריטים שהשתתפו באירועי יום הצדקה, והמוסלמים מצידם הצטרפו בהמוניהם לפעילויות יום המצווה.[134]

נשים וסולידריות בין־דתית

נשים ממלאות תפקיד מיוחד במעורבות היהודית–מוסלמית ברמת השטח. בולט במיוחד הארגון Nisa-Nashim (נְסַאא פירושו נשים בערבית), שחיבר מאות נשים מוסלמיות ויהודיות בסניפיו ברחבי בריטניה. לורה מרקס (היהודייה) וג'ולי סידיקי (המוסלמית) ייסדו את הארגון ב־2015 במטרה "להפגיש נשים יהודיות ומוסלמיות כמקור השראה לשינוי חברתי".[135] הארגון יוזם פעילויות מגוונות, ממועדוני ספר וציון חגים ועד לדיונים בנושאים קשים כגון אנטישמיות, הסכסוך הישראלי–פלסטיני ותפקידים מגדריים בשתי הדתות. יוזמות נוספות בהובלת נשים –

לדוגמה, אחוות הנשים למען שלום (Sisterhood of Salaam Shalom – SOSS), המחברת נשים יהודיות ומוסלמיות ברחבי צפון אמריקה – צברו תנופה בשנים האחרונות בקידום שיח חוצה תרבויות ותמיכה הדדית.[136]

כמובן, לפעולות חברתיות־אזרחיות מגבלות משלהן. פעילויות התנדבות ושיח יכולות להיות יעילות מאוד בערים שיש בהן אוכלוסיות יהודיות ומוסלמיות גדולות ומאורגנות. אולם באזורים שבהם אחת הקהילות היא זעירה או לא קיימת, קשה יותר ליישם מיזמים מסוג זה. כמו כן, לא כולם מקבלים בברכה את ניסיונות החיבור; בשני הצדדים ישנם קולות שממשיכים להפגין חשדנות, שכן לתחושתם שיתופי הפעולה הללו מחפים על אי־הסכמות כבדות משקל בסוגיות בין־לאומיות.

עד 2023 הניב הדיאלוג היהודי–מוסלמי פירות צנועים אך משמעותיים: שירות קהילתי משותף, תוכניות עמיתים וועידות בפרופיל גבוה. אולם חסר בו עומק הפיוס התאולוגי שאפיין את יחסי היהודים והנוצרים. רוב השיח התמקד בהבנה תרבותית ובחברויות בין־אישיות, ובדרך כלל נמנע מלגעת בנושא הישראלי–פלסטיני כדי למנוע ויכוחים. גישה פרגמטית זו טיפחה את הרצון הטוב, אך הותירה בלא פתרון את הסוגיות הבסיסיות שעלולות להתלקח ולהתפוצץ כל אימת שהמתיחות סביב ישראל שבה ועולה.

מלחמת 7 באוקטובר והשפעותיה

מלחמת ישראל–חמאס שפרצה בעקבות מתקפת חמאס ב־7 באוקטובר 2023 השפיעה השפעה מורכבת ומרובת סתירות על היחסים הבין־דתיים עם המוסלמים. מחד גיסא היא העצימה את המתחים, העמיקה את חוסר האמון וחיבלה בערוצי שיח קיימים בין קהילות יהודיות למוסלמיות. מאידך גיסא, היא גם פתחה פתח לביטויים ראויים לציון – אף כי מוגבלים – של הזדהות ואומץ לב מוסרי מצד מספר מנהיגי דת. סקר שעקב אחר השיח הציבורי והסיקור התקשורתי מגלה שזמן קצר אחרי מתקפת חמאס חלה שחיקה ניכרת בקשר המוסלמי–יהודי, בייחוד בהקשרים המערביים, שבהם דיאלוגים מסוג זה רשמו הישגים משמעותיים קודם לכן.

להלן נבחן ארבעה מאפיינים מגדירים של הדיאלוג היהודי–מוסלמי בהקשר שאחרי 7 באוקטובר:

1. מתחים בין־קהילתיים מוגברים ואפקט מצנן על דיאלוגים קיימים;
2. שתיקה מוסדית, התרחקות או היעדר תגובה מועילה מצד המוסדות;
3. הימשכותם של מאמצי דיאלוג מסוימים ששואפים לא להסכמות פוליטיות, אלא לגיבוש יחסים אישיים ומחויבות מוסרית משותפת;
4. צמיחתם של שיתופי פעולה מעשיים ומנהיגות מוסרית ברמה המקומית בישראל.

1. מתיחות מוגברת והאפקט המצנן על דיאלוגים קיימים

סוכנות הידיעות AP דיווחה שההדים שנשמעו "משני צידי המתרס" של המלחמה "הכניסו מתחים למספר מערכות יחסים מוסלמיות–יהודיות בארה"ב"; חברים בקבוצות שיח ותיקות מצאו את עצמם חלוקים בשאלות המוסריות של הסכסוך.[137] באופן דומה נכתב במגזין "מומנט" כי העבודה הבין־דתית הגיעה ל"נקודת משבר", בליווי ציטוטים הן של הכותב הישראלי־אמריקאי יוסי קליין הלוי והן של האימאם צאפת קטוביץ. הלוי הצביע על קריסת אמון בין המנהיגים היהודים והמוסלמים, ואילו קטוביץ נזכר בתמיכה שהיהודים האמריקאים סיפקו בשעתו למוסלמים הבוסנים, והעיר כי רבים סברו אז שהמתיחות עקב הסכסוך תשקע במהרה, אך לא כך קרה.[138] ההערכות של הלוי וקטוביץ מייצגות את מה שחושבים רבים: בעקבות מתקפת חמאס והמלחמה בעזה, יהודים ומוסלמים שנהגו לשתף פעולה נאלצו להתמודד עם גל חדש של זעם, פחד ודאבון לב הדדי שאיימו להרוס שנים של בניית גשרים.

מנהיגים יהודים ברחבי העולם נשאו עיניים לשותפים המוסלמים שלהם בתקווה לשמוע הצהרות מפורשות של הזדהות או גינוי. כאשר תגובות אלה בוששו להגיע, הרבה מיזמים בין־דתיים קיימים נתקעו. בארה"ב, למשל, בוטל "פרויקט אנדלוס" – תוכנית למסע משותף של יהודים ומוסלמים לספרד ולמרוקו. האימאם קטוביץ, שסייע בארגון המסע, והרב דיוויד שטראוס ממועצת בתי הכנסת באמריקה (National Council of Synagogues) הסבירו שניהם כי "קשה מאוד" לקיים פרויקט כזה לנוכח העימות המתמשך. הם הצֵדו על הנזק שנגרם למערכת היחסים שנבנתה שנים רבות.[139] לפי אותו דיווח, ההתרחשויות בישראל "הטילו צל כבד על מאמצים בין־דתיים שנבנו בעמל רב במשך שנים".[140] תוכניות שיח שעבדו היטב הופסקו זמנית, ואת מקומן תפסה חרדה גוברת. קטוביץ דיבר על "צינון" ביחסים. אף כי עדיין זיהה רצון לאינטראקציה, הוא הדגיש כי לא ניתן "לחזור שוב על אותן שיטות ישנות" אחרי קרע שכזה. הרב שטראוס הסכים שאם העבודה הבין־דתית הייתה מאתגרת מלכתחילה, בעקבות המלחמה היא נהייתה קשה פי כמה וכמה.

הרב אריק יופה, מחלוצי הדיאלוג המוסלמי–יהודי, היה מוטרד גם מהסיסמאות הקוראות להשמדת ישראל ברשתות החברתיות. הוא שם לב שהשאלה של חמאס – "האם לישראל יש זכות להתקיים?" – נענית במספר מטריד של תשובות שליליות, מה שדחף אותו להתנתק מניסיונות חיבור מסוימים.[141] דיווחים אלה שיקפו דאגה רווחת בקרב מנהיגים יהודים בשאלה אם שותפיהם המוסלמים הוותיקים מגַנים בלב שלם את מעשי הזוועה.

בד בבד, כדי להבין את הלחצים על מערכות היחסים הללו, צריך להכיר גם בלחצים האדירים ובטראומה שחוו שותפי הדיאלוג המוסלמים. בשעה שהמנהיגים היהודים ציפו לגינוי מיידי וחד־משמעי למתקפת 7 באוקטובר, המנהיגים המוסלמים נאלצו עד מהרה להתמודד עם המספר ההולך וגדל של אזרחים פלסטינים מתים וההרס המחריד בעזה. בקהילות מוסלמיות רבות, גינוי חמאס בלבד בלי גינוי מקביל של התגובה הצבאית של ישראל נתפס כלא מקובל

מוסרית, ועלול היה לגרום לניכור מצד חברי קהילה שעקבו מקרוב אחר המשבר ההומניטרי בעזה. נוסף לזאת, מנהיגים מוסלמים שפועלים הן בהקשרים מערביים והן בהקשרים מזרח־תיכוניים היו נתונים ללחצים פנימיים עצומים: ניהול דיאלוג עם השותפים היהודים המזוהים עם הציונות עלול היה לחשוף אותם להאשמות ב"נרמול" או בבגידה בעניין הפלסטיני. עם זאת חשוב לציין שהמתחים הללו החלו לצוף עוד לפני שהפעולה הצבאית של ישראל נכנסה להילוך גבוה. כבר ב־7 באוקטובר – כשחמאס היה בעיצומן של המתקפות – שותפים יהודים רבים לדיאלוג חשו בהיעדרם של ביטויי סולידריות גלויים מצד שותפיהם המוסלמים.

2. כשלים מוסדיים

בבריטניה, ארגון הגג המוכר בשם "הרשת הבין־דתית" (Inter Faith Network – IFN) קרס למעשה אחרי שסירב לגנות את מתקפת חמאס. הארגון נמנע מלהוציא הצהרה בעניין הרציחות. ד"ר מוחמד אל־חוסייני, מרצה בכיר ללימודי האסלאם במרכז אוקספורד לדת ולחיים ציבוריים (Oxford Centre for Religion and Public Life), תיאר לאחר מכן את שתיקת IFN כ"מחרישת אוזניים", וציין כי הארגון דווקא השמיע את קולו אחרי 11 בספטמבר ואחרי הפיגוע בלונדון ב־7 ביולי 2005, ובכל זאת נמנע מתגובה על הטבח שביצע חמאס. אל־חוסייני הסביר כי אנשים מתוך IFN הודו כי הם "לא רצו להעליב" את שותפיהם המוסלמים ולכן לא יכלו להביא את עצמם להוקיע את פעולות ארגון הטרור. בעקבות זאת עצרה ממשלת בריטניה את המימון ל־IFN, ובתחילת 2024 כבר התפרקה הרשת לחלוטין. לדברי מנהיגים יהודים בריטים, מותה בטרם עת של הרשת הבליט את הסכנות של הימנעות מהפגנת מנהיגות מוסרית ברורה במסגרות בין־דתיות.[142]

מתחים דומים עלו באוסטרליה, כששני רבנים התפטרו מפורום יהודי־נוצרי־מוסלמי לאומי אחרי שעמיתים בארגון נמנעו מלגנות מפורשות את פעולות חמאס.[143] ארגונים בין־דתיים רבים בצפון אמריקה השעו פרויקטים או צמצמו את פעילויותיהם כדי להימנע מהצתת חיכוכים פנימיים בהיעדר עמדה מוסרית גורפת. נראה היה שבטוח יותר לעצור לזמן מה מאשר להתעלם מן המחלוקות העמוקות שחשפה המלחמה. במילותיו של ראש ארגון בין־דתי ישראלי, "העת הנוכחית רגישה מדי" לתוכניות רגילות של דו־קיום.[144]

3. חוסן מתוך הקהילה וחידוש הדיאלוג

לא כל מערכות היחסים הבין־דתיות קרסו. אדם טייטלבאום מארגון הפדרציות היהודיות של צפון אמריקה (Jewish Federations of North America – JFNA) ציין שבמקומות שבהם היה דיאלוג מבוסס, הוא שרד בדרך כלל; במקומות שהוא היה שברירי מלכתחילה, הוא התפרק.[145] היו מנהיגים מוסלמים שהתבטאו במילים נחרצות נגד מתקפת חמאס. ד"ר קנטה א' אחמד, רופאה מוסלמית בריטית, כתבה מאמר שכותרתו "העולם המוסלמי מדבר:

חמאס חייב להגיע לקיצו", ובו גינתה הן את הארגון והן את חוסר הרצון הרחב יותר של חלק מהמוסלמים להתעמת עם אידאולוגיית השמדת העם של חמאס. היא תיארה בפירוט מחריד את סצנות הרצח והעינויים שהייתה עדה להן בדרום ישראל – "האנטומיה של אסלאם פוליטי הדוגל ברצח עם",[146] והכריזה: "כמוסלמים, 7 באוקטובר הוא כתם על כולנו. היינו סובלניים כלפי הבלתי נסבל". אחמד הוקיעה את אותם מוסלמים ש"מאדירים את שם חמאס" או מכחישים את הפשעים שלו, והזהירה כי סירוב שכזה לקרוא לרֶשע בשמו "מכתים אפילו את האסלאם הקדום".[147] מפיה של מוסלמית אדוקה היה למילים אלה משקל מיוחד. היא יצאה נגד המלכה ראניה מירדן ואחרים שפקפקו באמיתות העדויות ממעשי הזוועה, והתעקשה כי "גינוי חמאס על ידי מנהיגי האסלאם חייב להתעצם כדי להרחיק את המוסלמים מפי התהום האסלאמיסטית".[148]

נוסף על כך, מעט אחרי 7 באוקטובר יצאה הצהרה מכוננת מפי 15 מנהיגים מוסלמים בריטים שגינו את חמאס במפורש, ועם זאת דרשו איפוק מכוחות הביטחון של ישראל. מנהיגים אלה הבדילו בין פלסטינים מן השורה לבין הקבוצה החמושה, והדגישו שהאזרחים העזתים אינם צריכים לשאת באחריות לפעולות חמאס. ההצהרה כללה התייחסות לזינוק באנטישמיות ובאסלאמופוביה בבריטניה, וקבעה כי "אף אחד לא צריך להרגיש שאינו מוגן בשכונתו שלו". המכתב היה ייחודי משום שהייתה זו אחת הפעמים הראשונות שמוסלמים בריטים בעלי השפעה גינו באופן ישיר כל כך את חמאס – מעשה שהיססו לעשות בעבר מחשש שייראה כחוסר נאמנות לעניין הפלסטיני.[149]

בקבוצות היהודיות–מוסלמיות ששרדו, רבים שבו להתמקד ביחסים אישיים ובהשארת ערוצי תקשורת פתוחים. בפילדלפיה ארגן הרב דיוויד שטראוס מפגש של חברים ותיקים מוסלמים ויהודים כדי להבין טוב יותר איש את הדאגות של רעהו. בדומה לכך, עזיזה חסן, מנהלת NewGround (ראו לעיל) בלוס אנג'לס, הדגישה שאין צורך "לבדוק בנייר לקמוס" את העמדות הפוליטיות של המשתתפים, וכי שיח מכיל עדיף בעת הזאת על חיפוש קונצנזוס פוליטי.[150] מנהיגים אחדים שביקרו בגלוי את חמאס זכו לתגובות נגד קשות בתוך הקהילות שלהם. לדוגמה, האימאם עבדוללה אנטפלי, מנהל שותף של תוכנית מנהיגות מוסלמית במכון שלום הרטמן, תקף את חמאס בחריפות קצת אחרי 7 באוקטובר, כינה את הטבח "טרור מפלצתי" וקרא לאחיו המוסלמים לומר את דברם בגלוי. בעקבות זאת ספג אנטפלי "מטח של דברי ביקורת ואיומים מצד מוסלמים אחרים" ומאז השתתק – עדות מפוכחת לקיטוב הקיצוני שהתגלה בתוך הקהילה המוסלמית במהלך המלחמה.[151]

בדוחות רבים תועד גל של תקריות אנטישמיות ואנטי־מוסלמיות גם יחד בארצות מערביות אחרי 7 באוקטובר.[152] בהצהרה משותפת של אנשי דת בריטים נכתב: "במהלך השנה האחרונה התקריות האנטישמיות והאסלאמופוביות בארצנו הרקיעו שחקים",[153] באופן שהמחיש את ההשלכות השליליות הפנימיות של הסכסוך. מחקרים מלמדים שפעמים רבות

שנאת יהודים ושנאת מוסלמים מתגברות במקביל, כשהן מלובות על ידי שנאת זרים ורטוריקה קיצונית.[154] הרב שטראוס, המנהל בפועל של מועצת בתי הכנסת באמריקה, הסביר שקבוצות שתוקפות יהודים עוברות לעיתים קרובות לתקיפת מוסלמים, והדגיש ששתי הקהילות חייבות להתייצב יחד נגד האיומים המשותפים לשתיהן.[155] דוגמה לסולידריות זו נראתה באוקטובר 2023 בעקבות רצח ברוטלי של ילד מוסלמי בן שש בשיקגו; יותר מ־150 ארגונים יהודיים־אמריקאיים גינו את הרצח וכינו אותו מעשה אסלאמופובי. איימי ספיטלניק, מנכ"לית המועצה היהודית לענייני ציבור (Jewish Council for Public Affairs), הסבירה שאפילו בצל האבל הכבד של הקהילה היהודית, הסולידריות נגד אלימות אנטי־מוסלמית חיונית להבטחת הביטחון הקהילתי של כולם.[156]

נוסף על כך, כפי שהוזכר לעיל, בדצמבר 2023 התכנסו בוושינגטון הבירה כשני תריסרי מנהיגי דת – ביניהם יהודים, מוסלמים, נוצרים ובני דתות אחרות – כדי לחתום על הצהרת גינוי משותפת נגד שתי הרעות החולות – אנטישמיות ואסלאמופוביה – לנוכח הזינוק בשתיהן מאז פרוץ המלחמה.[157] נינה פרננדו, המנהלת בפועל של הפרויקט "כתף אל כתף" (Shoulder to Shoulder), ניסחה במדויק את המטרה של בריתות אלה: "השאלה היא איך אנחנו יכולים לחיות טוב ביחד לצד ההבדלים בינינו", אמרה, והדגישה כמה חשוב שהמנהיגים היהודים והמוסלמים ניצבים זה לצד זה ו"מגַנים כל צורה של שנאה ברגע הנוכחי" ושהם "מציינים בנשימה אחת את שתי הבעיות, האסלאמופוביה והאנטישמיות".[158] מסגור זה – הקורא להיאבק בשתי התופעות גם יחד – חזר על עצמו במקורות רבים של שיח בין־דתי אחרי 7 באוקטובר, כמו גם בראיונות שנעשו לצורך מחקר זה.

4. מנהיגות מקומית ושיתופי פעולה מעשיים בישראל

ברמת הקהילה בישראל, היחסים בין היהודים לערבים ידעו מתחים לצד מקרים מרשימים של הושטת יד הדדית. מייד אחרי 7 באוקטובר חששו ישראלים רבים מאלימות מצד האזרחים הערבים, מתוך זיכרון ההתפרעויות שפרצו בערים מעורבות בישראל במאי 2021. למרבה השמחה, לקראת סוף 2023 נמנעה אלימות בהיקף רחב בתוך ישראל, ברובה הגדול, בין השאר בזכות המאמצים האקטיביים של מובילי הפעילות הבין־דתית. דוגמה ראויה לציון היא חיפה – העיר המעורבת הגדולה ביותר בארץ (חיים בה יהודים, מוסלמים, נוצרים ודרוזים). במרץ 2024, כשהמלחמה הלכה ונמשכה, על כל השלכותיה, הוציאו יחד 20 מנהיגי דת בולטים בחיפה הצהרה לציבור, בקריאה "לשיתוף פעולה, לדו־קיום ולכבוד בין הדתות לנוכח סערת הרגשות אחרי טבח 7 באוקטובר".[159] ההצהרה מחיפה הייתה פרי מאמץ משותף ביוזמת "חממת חיפה לחקר דתות" באוניברסיטת חיפה והאגף הבכיר לעדות דתיות במשרד הפנים. ההצהרה הייתה חסרת תקדים מבחינת מגוון החותמים עליה – רבנים מזרמים שונים, אימאמים מוסלמים, כמרים נוצרים ומנהיגי דת דרוזים – כולם התאחדו בדאגה לעירם. ההצהרה המשותפת נפתחה בהדגשת החשיבות להכיר איש את אמונת רעהו, ומייד אחר כך

עברה להקשר הנוכחי: "בימים קשים ומתוחים אלה, ראינו את הצורך החיוני לגבש קבוצה של מנהיגי דת בני האמונות השונות שיקדמו את הכבוד ההדדי בינינו כשכנים, כדי שנוכל להמשיך ולקיים את מארג החיים המגוון בעירנו".[160] יוזמת חיפה לא רק גינתה אלימות ושנאה; היא גם הקימה מסגרות עבודה לשיתוף פעולה מעשי (כגון פורומים קהילתיים מעורבים) להפחתת המתיחות בשטח.

ממצאים וניתוח ראיונות: יחסי יהודים ומוסלמים אחרי 7 באוקטובר

מתקפת 7 באוקטובר סימנה נקודת מפנה משמעותית ביחסים בין יהודים ומוסלמים, שחשפה הן את נקודות התורפה והן את החוזקות של יוזמות הדיאלוג הקיימות. בהתבסס על ראיונות נרחבים עם אנשי שטח וחוקרים הפעילים בהקשרים בין־דתיים, פרק זה מנתח את ההשפעות הרבגוניות והמורכבות של אירועים אלו על יחסי יהודים–מוסלמים. מניתוח זה עולה כיצד, עבור חלקם, מסגרות דיאלוג מוצלחות דורשות אותנטיות, נכונות להתעמת ישירות עם סוגיות קשות, ויכולת לנווט במורכבויות רגשיות וגאופוליטיות. הממצאים חושפים תגובות מגוונות ומורכבות: קרעים מיידיים, כיול־מחדש, חוסן שנולד מתוך אמון עמוק, ומחשבות ביקורתיות על נחיצותה של תקשורת שקופה. המחקר שופך אור על גישות שונות לדיאלוג, כגון גישור מבפנים, חיבור לקולות מתונים והתערבויות מבוססות למידה, שכולן מציעות דרכים בונות להמשך המעורבות הבין־דתית בסביבה מאתגרת וטעונה פוליטית.

הניתוח מאורגן סביב כמה נושאים מרכזיים:

1. שיבושים מיידיים בדיאלוג המובנה אחרי 7 באוקטובר
2. מודלים בונים שנותנים עדיפות לחיבורים לא־רשמיים ולסבלנות
3. זווית ראייה מוסלמית שמתמקדת בקשרים התרבותיים בצל המחלוקות הפוליטיות
4. הבהרת מרכזיותה של ישראל בנרטיבים היהודיים
5. מרחבים ניטרליים לעומת דיאלוג מעורב פוליטית
6. גישור פנימי (insider mediation) כחידוש מבני
7. חיזוק הקולות הדתיים המתונים
8. המודל המתגבש של הגישה האברהמית
9. חינוך ואוריינות דתית כפתרונות ארוכי טווח

1. שיבושים בדיאלוג אחרי 7 באוקטובר

מייד לאחר מתקפת חמאס, מיזמים ממוסדים רבים של דיאלוג יהודי–מוסלמי ספגו מכה קשה. מן הראיונות עם אנשי מקצוע עולה בבירור שקבוצות אחדות פשוט קרסו תחת העול הרגשי והפוליטי. ג'ורג'ט בנט היא מייסדת מרכז טננבאום להבנה בין־דתית (Tanenbaum Center for Interreligious Understanding), ארגון חילוני ללא מטרות רווח הפועל לקידום כבוד הדדי והבנה ונלחם באפליה דתית במקומות עבודה, בבתי ספר, במסגרות בריאות ובאזורי סכסוך. כמי שפועלת רבות למען היחסים בין מוסלמים ליהודים בארה"ב, היא תיארה בכנות כיצד "אחד המיזמים המוסלמיים–יהודיים שאני מעורבת בו פשוט קרס... הם פשוט לא היו מסוגלים להמשיך לעבוד יחד". בנט סיפרה גם על קבוצה בין־דתית אחת שהצליחה להמשיך, אם כי "באופן פחות רשמי", אחרי שכמה חברים מוסלמים פרשו, אם כצעד של מחאה אם מתוך רגשות אֵבל פרטיים.

הרב ד"ר דניאל רוט, סמנכ"ל עמותת מוזאיקה הישראלית לטיפוח תרבות גישור ודיאלוג, סיפק גם הוא נקודת מבט ביקורתית: "אני יכול לספור על כף יד אחת את הקבוצות הבין־דתיות שעדיין קיימות אחרי 7 באוקטובר. הרבה מהדיאלוגים האלה היו שטחיים, עם מנהיגי דת שמשוחחים על דברים נחמדים במסגרות נחמדות אבל נמנעים לגמרי מלהתעמת ישירות עם סוגיות קשות". התמונה המצטיירת מדבריו של רוט היא שמבני השיח השטחיים חסרו את החוסן החיוני להחזיק מעמד בסערה הנוכחית.

חיזוק נוסף לנקודת מבט זו עולה מדבריו של ד"ר ארי גורדון, מנהל יחסי מוסלמים–יהודים בוועד היהודי־אמריקאי (AJC). גורדון זיהה התדרדרות חדה במעורבות הציבורית בין יהודים למוסלמים, הנובעת במידה רבה מלחצים חברתיים שעלו מתוך כל אחת מהקהילות, אך במקרים רבים אופיינה גם בהתפוררות של חברויות ובקיטוב מוגבר. תחושות דומות ביטאו גם הרב ג'סטוס בירד, סגן נשיא בכיר במכון שלום הרטמן בצפון אמריקה והמפקח על היוזמות הבין־דתיות והבין־קבוצתיות של המכון, והרב נועם מרנס, ראש תחום הקשרים הבין־דתיים ב־AJC. שניהם ציינו את תחושת הבגידה העמוקה בקרב מנהיגים יהודים רבים, שהציפיות שלהם לתמיכה הדדית בעת משבר לא נענו. הרב בירד עמד במדויק על תחושת האכזבה הזאת: "הרבה פעילים יהודים אמרו דברים כמו, 'חשבתי שהשקעתי כל כך הרבה זמן בבניית היחסים האלה, ואז כשקרה 7 באוקטובר, הם לא סימסו לי, הם לא התקשרו אליי'". בירד גם תיאר צורך חיוני בשקיפות, והדגיש כי "היו הנחות או ציפיות לא מבוטאות מצד יהודים לצורך עבודה זו. כעת יש לנו הזדמנות לבחון את ההנחות והשאלות הללו ולדבר ביתר שקיפות על הציפיות שלנו".

השיבוש המשמעותי שחווה "מיזם המנהיגות המוסלמית" (Muslim Leadership Initiative – MLI) של מכון שלום הרטמן – תוכנית חינוך המזמינה מנהיגים מוסלמים מצפון אמריקה להתוודע לאופן שבו יהודים תופסים את היהדות, את ישראל ואת הזהות היהודית הצפון־

אמריקאית דרך עדשה ציונית – מדגיש עוד יותר את המתחים המתמשכים הללו. בירד היה עֵד לתגובות מגוונות בקרב בוגרי התוכנית. רבים שתקו, אחדים שמרו על סקרנות ופתיחות, ואחרים ביטאו השקפות שנבעו מרגשות עמוקים של דאגה וכעס. בירד ציין שרבים מהבוגרים לא היו מעוניינים לתקשר עם יהודים ציונים בתקופה הנדונה. עקב כך רוב אפיקי התוכנית הוקפאו בתחילת שנת 2024. אף על פי כן התקיימה שיחה מקוונת עם בוגרים שהיו פתוחים לדיאלוג, ובה נחשפה קשת של רגשות – מכעס ומצוקה קשה בשל האירועים האחרונים ועד לאכזבה, שמותנה במידת מה בזכות הבנת ההחלטה להקפיא את התוכנית. מאז המשיך מכון הרטמן לקיים מדי פעם שיחות פרטניות עם הבוגרים, בניסיון למצוא כיוונים עתידיים אפשריים למיזם. גם מיזמים בין־דתיים אחרים במכון, בעיקר דיאלוג בין שחורים ליהודים, חוו לחצים דומים.

על אף נסיגות משמעותיות אלה, בירד סיפר על התפתחות חיובית לא צפויה. המיזם החדש של מכון הרטמן, "השקפות יהודיות על הרגע הנוכחי", שנועד ספציפית לאנשי דת לא־יהודים, משך למעלה מאלף נרשמים בתוך שבוע אחד. התגובה הנלהבת מלמדת על תשוקה עזה לדיאלוג אותנטי וישיר סביב סוגיות מאתגרות, ומבליטה את המשך הנכונות של רבים לתקשר באופן בונה – לצד אי־ההבנות העמוקות.[161]

דוגמה לחוסן

בכל זאת, על אף הנסיגות הניכרות הללו, מספר פעילויות שיח לא רק נמשכו, אלא אף מצאו תכלית חדשה לנוכח המשבר. ד"ר בנט סיפרה על ארגון אחד לדיאלוג ישראלי–פלסטיני המורכב ממנהיגי דת שהחזיק מעמד בצורה מרשימה: "באופן מפתיע, שני הצדדים היו מחויבים עמוקות להמשיך בפעילות". חוסן זה מראה שיוזמות שיח המעוגנות באמון עמוק ומתמידות בדיונים גלויי לב אכן היו מסוגלות להימשך ולהסתגל למציאות חדשה. היו קבוצות ששינו כיוון ופנו לשיתוף פעולה הומניטרי, כגון מאמצים משותפים לאספקת סיוע לאזרחי עזה או לתמיכה במשפחות מפונים בישראל, ותוך כדי כך חיזקו את המחויבות המאחדת אותם. אחרים בחרו במפגשים פרטיים ובלתי רשמיים, כשהם מתרחקים במתכוון מעיניו הבוחנות של הציבור ומנהלים ערוצי תקשורת פתוחים ללא לחצים חיצוניים.

הרבָּה רורי פִּיקֶר נייס, סגנית הנשיא לקשרי קהילה במועצה היהודית לענייני ציבור (Jewish Council for Public Affairs – JCPA), שרטטה נרטיב מורכב של האירועים שהתרחשו בעקבות 7 באוקטובר. היא סיפרה שהיא נתקלת רבות בהשקפה ש"כל בעלי בריתנו הלא־יהודים נעלמו" מייד אחרי 7 באוקטובר, מה שלדעת הדוברים מצביע על כֶּשל בדיאלוג הבין־דתי. אלא שנייס עצמה איננה שותפה לראייה פסימיסטית זו. אף כי היא מכירה בכך ששותפים אחדים לדרך שמרו על שתיקה או יצרו קשר מינימלי ביותר, היא הדגישה שהיא קיבלה תמיכה אישית משמעותית מבעלי ברית רבים ושונים, ביניהם מוסלמים, נוצרים ואחרים. במקום להתמקד במאמצים בין־דתיים שקרסו, היא תיארה תגובות משתנות, לא

פעם מורכבות, אבל הן בהחלט לא נעדרו לחלוטין: "כשהדלקתי את הטלפון, היו לי עשרות רבות של הודעות מִשותפים לנושא הבין־דתי שאמרו, 'אני כאן בשבילך, מה את צריכה?'" נייס הוסיפה שבקהילות דתיות רבות, בהן כנסיות ומסגדים, אולי האנשים פשוט לא היו בטוחים איך כדאי להגיב והמתינו להנחיות והבהרות מהעמיתים היהודים שלהם.

2. מודלים לתגובה בונה: סבלנות וחיבורים לא־רשמיים

שחיקת האמון בעקבות 7 באוקטובר מבליטה את החשיבות של סבלנות וחיבורים לא־רשמיים בבנייה מחדש של היחסים תחת הלחץ של מתחים פוליטיים. בריאנט מ' פרנק, יושב ראש שותף של המועצה המייעצת המוסלמית–יהודית (Muslim Jewish Advisory Council) בסניף דטרויט של AJC והנשיא לשעבר של AJC בדטרויט, המליץ על "תקופת צינון" כדי לאפשר לקהילות לעבד את הטראומה באופן לא רשמי; לדעתו זה הכרחי משום שהשותפים לדיאלוג, במיוחד המוסלמים שבהם, חוששים מאוד מתגובות־נגד קשות בתוך הקהילות שלהם.

פרנק הדגיש שיש שיתופי פעולה מוצלחים שממשיכים להיאבק באנטישמיות ובאסלאמופוביה, מתוך חוסן מלווה בהכרה הדדית באיומים המשותפים. "המאבק באנטישמיות ובאסלאמופוביה הוא אחד המאמצים המשותפים הכי מוצלחים שלנו", סיפר. "שתי הקהילות מכירות בבירור בקווים המקבילים הללו, ומבינות שעבריינים אנטישמיים מחזיקים גם ברגשות אנטי־מוסלמיים. על אף המתחים הנוכחיים, יש תמימות דעים איתנה שאנחנו חזקים יותר משמעותית כשאנחנו מטפלים באיומים האלה יחד. במהלך החודשים האחרונים, למרות הקשיים הברורים, המאבק המשפטי המשותף שלנו נגד שנאה נותר אחת מנקודות האור שלא נפגעו מאירועי 7 באוקטובר. גם אם השיח הישיר נתון ללחצים, היעדים המשותפים שלנו נשארו בשלמותם, מה שמבליט את הערך המתמשך של שיתוף הפעולה בינינו".

3. זווית ראייה מוסלמית שמתמקדת בקשרים תרבותיים בצל המחלוקות הפוליטיות

עבדלהאק אל כאוּבִּי, מנהל החינוך ב"ארגון מימונה" – עמותה תרבותית שפועלת במרוקו לקידום ושימור המורשת היהודית־מרוקאית – הציע תובנות חשובות בנושא הדיאלוג הבין־דתי אחרי 7 באוקטובר מנקודת המבט המוסלמית. העמותה נוסדה ב־2007 בידי סטודנטים מוסלמים, ומקדמת את המורשת היהודית־מרוקאית כהיבט בלתי נפרד מן הזהות המרוקאית. לפני 7 באוקטובר העמותה הייתה פעילה ביותר בארגון אירועים בקמפוסים, בהנחיית דיאלוגים בין־דתיים ובארגון תערוכות וסדנאות לטובת המאבק בשנאת זרים, אנטישמיות ואסלאמופוביה. אירוע שתוכנן ל־16 באוקטובר בטנג'יר – שנועד להפגיש יהודים מרוקאים מדרום אמריקה עם מוסלמים מקומיים – נתקל בהיסוס אחרי פיגוע הירי בתיירים ישראלים

במצרים כשבוע לפני כן. כאוכבי ציין את החוסן הראשוני בקרב המשתתפים, שהתעקשו להמשיך ולשמר את הקשרים בין מוסלמים ליהודים: "אף אחד לא אמר 'לא, אנחנו לא רוצים לקיים את האירוע'. כולם אמרו 'בסדר, בואו נעשה את זה'. זאת אומרת, כן, זה קורה במזרח התיכון. אבל אנחנו לא צריכים לתת להם לנצֵח. אנחנו לא צריכים לתת להם לפרק את היחסים האלה בין יהודים ומוסלמים, את יודעת". אלא שהגישות השתנו משמעותית אחרי התגובה הצבאית של ישראל בעזה; אז החלו להתחדד ההבדלים בין הקהילה היהודית באופן כללי לבין הישראלים באופן ספציפי. כאוכבי הבהיר: "אם אנשים באים מדרום אמריקה, זה בסדר. הם לא ישראלים. הם יהודים, אבל הם לא ישראלים. אבל כשמדובר בישראלים, זה עניין אחר". על אף המתחים, הארגון המשיך לשתף פעולה עם ישראלים באופן נקודתי, וזאת לשם קידום המטרות הקשורות למורשת התרבותית המשותפת, ולאו דווקא לפוליטיקה.

מעניין היה שכאוכבי הזכיר נסיעה לביקור בישראל מטעם הארגון, כמו גם אירוח ישראלים באירועים שונים במרוקו. מכך עולה שברמת הארגון לא הייתה התנגדות גורפת לעבוד עם ישראלים, ובלבד שהפעילות תואמת את היעדים של דיאלוג בין־דתי ושימור המורשת היהודית־מרוקאית. "עדיין אין לנו בעיה לעבוד עם ישראלים", אישר כאוכבי, "כי אנחנו מאמינים שבכל פעם שיש יהודים ובכל פעם שאנחנו צריכים לעבוד עם מישהו שקרוב לנושאים שלנו או לתוכנית שלנו – הוא או הם מתקבלים בברכה".

יתרה מזו, כאוכבי הדגיש את הטיפול הזהיר של ארגון מימונה בסכסוך הישראלי–פלסטיני, והסביר שגם בעניין זה הם מתמקדים בנושאי תרבות ודת ומתעלמים מהצהרות פוליטיות גלויות. ובכל זאת, באירועים כגון יריד הספר הבין־לאומי ברבאט, הוא טען שאכן התקיימו שיחות שדנו בהיבטים של הסכסוך. הארגון הקפיד להדגיש את המורכבות והסבל ההדדי במקום להטיח האשמות. גישה מאוזנת זו יצרה הדים חיוביים בקרב המשתתפים, למרות הנסיבות המאתגרות.

4. הצורך בהבהרת תפיסת ישראל בעיני היהודים

רורי נייס הסבירה שאחד הקשיים הגדולים שעלו מאירועי 7 באוקטובר היה היעדר מסרים ברורים מצד היהודים בתפוצות בשאלה מדוע ישראל חשובה להם כל כך. לתחושתה, קל היה להניח שבעלי ברית לא־יהודים יבינו אינטואיטיבית כמה מטלטלת הייתה המתקפה על ישראל בקרב יהודים אמריקאים, אבל במציאות רובם לא הבינו זאת. היא ציינה שהשיחות הבין־דתיות בארה"ב עוסקות בדרך כלל במנהגים דתיים ותרבותיים (כגון החגים, שיעורי תלמוד או פעילות חברתית משותפת בנושאים מקומיים), ונוטות להימנע מהנושא הסבוך של ישראל. כיוון שכך, כאשר פרץ המשבר מעבר לים, שותפים רבים לא היו ערוכים להפגנת הזדהות עם הקהילה היהודית או להבעת תמיכה בה: "חלק ממה שלמדתי אחרי 7 באוקטובר היה עד כמה

אנחנו כקהילה יהודית התרשלנו בתפקידנו להסביר את עצמנו... אנחנו לא צריכים לשכנע אותם פוליטית, רק להבהיר, 'אלה אנחנו, והינה הסיבות לכך שישראל חשובה לנו'".

נייס טענה שאילו הקהילות היהודיות היו בונות יחסים אישיים שכוללים דיונים מעמיקים ואותנטיים על החשיבות המיוחדת של ישראל (במקום להתייחס אליה כנקודת חיכוך פוליטית ותו לא), אולי לשותפים הלא־יהודים היו כלים להגיב במהירות ובביטחון ברגעי משבר. לפיכך היא גורסת שישנה פשטנות יתר במחשבה ששתיקתו של מוסד כלשהו משקפת בהכרח חוסר נאמנות מכוונת; לפעמים הקהילות האחרות פשוט אינן תופסות עד כמה האירועים בישראל נוגעים ליהודים האמריקאים באופן אישי. ארגוני דת רבים תוהים גם כיצד עליהם להגיב על אסונות באזורים אחרים בעולם אם אינם תופסים במלואו את המטען הרגשי של אותו מקום. הדבר נכון במיוחד בקהילות שאף פעם לא התעמקו במשמעות של ישראל בעיני היהודים האמריקאים: "אנשים בכנסיות או במסגדים קטנים יותר יכלו לראות את האלימות כמשהו שמתרחש במקום מרוחק. לא היה להם מושג שלכל יהודי כאן יש קרובי משפחה או חברים בישראל". היא מצאה שברגע שפנתה לאנשי דת מקומיים, הסבירה את הפחד ואת האבל שחווה הקהילה היהודית, והזמינה אותם לשתף דברי נחמה, רבים מהם כתבו הצהרות משמעותיות שהקהילה היהודית הרחבה העריכה עמוקות.

ברוח דומה, הרב הראשי של לונדון, סר אפרים מירוויס,[162] קרא לעסוק באומץ ובמישרין בסוגיות דתיות וגאופוליטיות רגישות, וטען בלהט שישראל חייבת לעמוד במרכז הדיאלוג היהודי–מוסלמי. הוא דיבר על "רעידת אדמה" בחיבורים הבין־דתיים – כזו שניתן להשוות למאמצי השינוי בעקבות השואה – והדגיש ששיח בעל משמעות חייב להתעמת עם סוגיות קשות ולא להתעלם מהן. בעיני הרב מירוויס ישראל איננה סוגיה שולית; היא נמצאת בליבת הזהות היהודית, והתעלמות מכך בשיח מחלישה את האותנטיות של מפגשים בין־דתיים. "ישראל היא לב ליבה של הדת שלנו", הטעים, ואסור שהיא תהיה "הפיל שבחדר" בדיונים בין־דתיים, גם אם הדבר יעצים את המחלוקות.

להשלמת התובנות שעלו בראיונות, מובאת כאן השקפתו של דיוויד ברנשטיין, קול בולט בתחום יחסי החוץ של הקהילה היהודית. ברנשטיין לא נמנה עם המרואיינים בעבודה זו, אבל התובנות שלו חושפות תפיסה מנוגדת שמחדדת את התמונה הרחבה. במאמר ברבעון "ספיר" (Sapir Journal) של הקהילה היהודית האמריקאית ברנשטיין טוען שהמוסדות היהודיים חייבים לסגל לעצמם עמדה כנה ואסרטיבית יותר בדיאלוג הבין־דתי, גם אם הם מסתכנים באי־נוחות או באי־הסכמות.[163] הוא מספר שקצת אחרי 7 באוקטובר השתתף בשיח מוסלמי–יהודי בדרג גבוה, ושם קבע רב אחד באופן ישיר כי "האנטישמיות היא בעיה רצינית הרבה יותר מהאסלאמופוביה". אף כי רבים הזדעזעו, ברנשטיין מציין שאף משתתף מוסלמי לא נטש את השיחה. זה מוכיח, לטענתו, שאמירת אמת – קשה ככל שתהיה – איננה קוטלת את הדיאלוג ולמעשה אף עשויה להעמיק אותו.

ברנשטיין מותח ביקורת על מה שהוא תופס כמוסר כפול בשיחות כגון אלה: מן היהודים מצופה להפגין יותר רגישות לדקויות מוסריות, להכיר בתגובות המוגזמות של ישראל ולהביע אי־נוחות מהכיבוש, ואילו השותפים המוסלמים מגינים באופן גורף על מעשיהם של הפלסטינים. "זה בסדר שהיהודים יידרשו לדקויות", הוא כותב, "אבל כבר מזמן צריך היה לצפות לכך גם משותפינו לשיח". הוא דוחק במנהיגים היהודים להקשות על השותפים בשאלות לא נוחות – למשל, "איך אתם אף פעם לא מוצאים שום פגם בשום דבר שהפלסטינים עושים?" – ולהיות מוכנים לצאת מהחדר אם לא נראית שום אפשרות להדדיות.

ברנשטיין גם משרטט גבול מוסרי ברור סביב שיתופי הפעולה ומזהיר מפני שותפויות עם יחידים או קבוצות שמצדיקים את מתקפת 7 באוקטובר. "אין לי כוונות להתייחס בצורה הומנית לאנשים שעשו דה־הומניזציה לאחרים", הוא מצטט את מנכ"ל ADL (הליגה נגד השמצה) ג'ונתן גרינבלט. לדעת ברנשטיין, ארגונים יהודיים חייבים להיות מוכנים לפרוש מקואליציות שנותנות במה לקיצונים, גם במחיר ויתור על ההשפעה שהן מציעות. מבחינתו, הלקח מ־7 באוקטובר הוא שבהירות – מוסרית, פוליטית ורגשית – איננה רק צו השעה, אלא גם לא עומדת למשא ומתן.[164]

5. מרחבים ניטרליים לעומת דיאלוג מעורב פוליטית

בניגוד לעמדות שהציגו הרב מירוויס והרבָּה נייס, חלק מהמרואיינים הדגישו את הצורך לייצר מרחבים ניטרליים לדיאלוג שנותן עדיפות לערכים הומניים ודתיים משותפים על פני ויכוחים פוליטיים סוערים. ד"ר אסתר־מרים וגנר מדגישה במיוחד את החשיבות שבטיפוח מרחבים כאלה כאמצעי לשוב ולבנות בהדרגה את האמון בין הקהילות ולפתוח מחדש ערוצי תקשורת לדיאלוג יהודי–מוסלמי.

וגנר, מנכ"לית מכון וולף שבאוניברסיטת קיימברידג', הבחינה שהתקשורת הישירה בין יהודים למוסלמים הייתה כמעט בלתי אפשרית מייד אחרי 7 באוקטובר. "במיוחד אחרי 7 באוקטובר, אין שום דרך לקהילות ליצור קשר ישיר כרגע. בתור בית כנסת, אתה לא יכול לכתוב למסגד. זה פשוט... זה לא קורה. אז צריך את המרחבים הניטרליים האלה – כמונו – שממש יזמינו את שני הצדדים".

דגש דומה על דיאלוג א־פוליטי בין הדתות נמצא בעבודתו של יהודה סטולוב, מייסד ומנהל אגודת המפגש הבין־דתי (Interfaith Encounter Association – IEA). הוא קורא להימנעות עקרונית ומכוונת משיח פוליטי בתוך מסגרות הדיאלוג הבין־דתי. המודל שלו מבוסס על האמונה שהתמקדות בצדדים הפוליטיים של סכסוכים – בייחוד בהיבטים העיקשים והטעונים רגשית של ההקשר הישראלי–פלסטיני – נוטה להקשיח את המחלוקות במקום לקדם הבנות. אשר על כן, הארגון שלו מורה למשתתפים במפורש להימנע מלהיכנס לוויכוחים פוליטיים

או לשפוט נרטיבים היסטוריים. תחת זאת, מתמקדים ברגע הנוכחי ובעבודה המשותפת של פיתוח חזון ובניית עתיד ללא מלחמות.

נשיאת המבט אל העתיד איננה רק דרך אסטרטגית להימנע ממחלוקות; היא משקפת עמדה פילוסופית עמוקה יותר. סטולוב טוען שהתעסקות חוזרת בטראומות העבר יכולה לעכב תקשורת בונה. מבחינתו, היעד הוא לא לפתור קונפליקטים היסטוריים, אלא לטפח כבוד הדדי ודו־קיום כאן ועכשיו. הדיאלוג, לפי תפיסה זו, נהיה כלי מעשי לבניית שלום במקום כלי למשא ומתן פוליטי.

גישתו של סטולוב היא פרגמטית מיסודה. הוא מודע לכך שהמשתתפים מגיעים לשיח הבין־דתי מתוך מוטיבציות שונות: חלקם מחפשים קשר עמוק, אחרים מצטרפים מתוך סקרנות או תשוקה לקשר חברתי. כך שהמטרה איננה בהכרח לבנות חברויות אינטימיות או להגיע לתמימות דעים תאולוגית, אלא אולי לפתח את היכולת להתנהל עם השונות באופן מכבד. כפי שהוא מסביר: "צריך ללמוד שלא כולם מסכימים. יש דברים חשובים יותר, חשובים פחות, אבל אין שני אנשים שמסכימים על הכול. וחשוב יותר לדעת איך לנהל את אי־ההסכמות האלה בלי להתעמת – וכמובן, גם ממקום ידידותי".

הרעיון של סטולוב "להתעלות מעל הפוליטיקה" משקף אמונה שפתרונות ממושכים לסכסוך דורשים שינוי בפרדיגמה – שינוי שמעניק עדיפות לקשר אנושי, ליחסים ערכיים ולחזון רוחני. כפי שהוא מנסח זאת: "הרעיון הכללי לא משתנה. כרגע זה יותר מאתגר, אבל זה אותו רעיון. אנחנו לא מאפשרים למציאות של עכשיו, שהיא תוצאה של העבר, ולכל הטעויות של העבר למנוע מאיתנו לבנות עתיד טוב יותר. אנחנו לא רוצים שהעבר ישלוט בעתיד, משום שככה אנחנו לא חיים את ההווה". אמירה זו מדגישה את מחויבות הארגון ליעדים ארוכי טווח, אפילו אל מול המשבר הנוכחי.

טבח 7 באוקטובר והשלכותיו העמידו את המודל הזה במבחן קשה. בימים הראשונים שלאחר האירועים בוטלו פגישות בין־דתיות רבות, מה ששיקף תחושה קולקטיבית של הלם ואבל. כפי שסיפר סטולוב: "כמובן היה הלם גדול, ובשבוע הראשון כמעט הכול בוטל... חמישה או שישה מפגשים".

אולם על אף השיבושים היו גם מקרים של מעורבות פעילה של כמה קבוצות. "שתי קבוצות היו יוצאות מן הכלל", סיפר סטולוב. "אחת הייתה קבוצת נשים בערד ובתל אביב שממש הלכו – בעיקר היהודיות – לבקר אצל הבדואים ולראות אם הם צריכים משהו. וקבוצה של תלמידי תיכון בפרויקט 'מודל האו"ם' התחילו לקיים זום יומי, ובמשך חודשיים הם נפגשו כל יום. זה מדהים". דוגמאות אלה מראות שאפילו בתוך ההלם הקשה ביותר המשיכו אנשים וקבוצות מסוימות לפעול בהתאם לערכים של אגודת המפגש הבין־דתי, שמרו על קשר והציעו עזרה באמצעות פעולות בשטח ופלטפורמות דיגיטליות. החוסן של הארגון נראֶה בבירור בחודשים

הבאים, כשכל הקבוצות שיכלו לחדש את פעילותן עשו כן. האגודה אף הצליחה לפתוח הרבה קבוצות חדשות, שהראשונה בהן החלה לפעול כבר בסוף אוקטובר 2023.

ובכל זאת, לא כל הפעילים מסכימים עם גישת הדה־פוליטיזציה של סטולוב. רבקה אברהמסון, מנהלת שותפה של מכון אל־סדיקין (AlSadiqin) ומרצה במרכז הבין־דתי "אור התורה", שעבדה עם יהודה סטולוב באגודת המפגש הבין־דתי ומזמינה אותו בקביעות להשתתף באירועים של אל־סדיקין, ממהרת לעמוד על הניגודים בין גישת המכון לגישת האגודה: "נכחתי במפגשים של יהודה ודנתי איתו בגישה שלי", היא אומרת. "המפגש שלו עוסק במהות הפרדיגמות הקיימות. אני מציעה לקרוא תיגר על הפרדיגמות".

לתפיסתה של אברהמסון, הפרספקטיבה ההיסטורית היא מחוללת שינוי (טרנספורמטיבית): כאשר המשתתפים רואים שכתבי הקודש משקפים רגעים מסוימים בזמן ולא עוינות נצחית, הדבר מערער על סטיגמות ופותח את הדלת לקרבה אמיתית. במקום להימנע מפוליטיקה או להתמקד אך ורק במכנים משותפים רגשיים, היא קוראת לשינוי פרדיגמטי באופן שבו יהודים ומוסלמים מבינים את הטקסטים שלהם ושל האחר, תוך שהיא עומדת על כך שעיון טקסטואלי מעמיק יכול לקרב בין קהילות בדרכים שדיאלוג שטחי פשוט אינו מסוגל להן.

על ידי מיקום פסוקים ורעיונות דתיים בהקשרים ההיסטוריים והטקסטואליים שלהם, אברהמסון מבקשת לעקור תפיסות שגויות עתיקות יומין – כגון ההנחה שהאסלאם והקוראן מנוגדים מהותית ליהדות. באמצעות גישה זו היא מבהירה, למשל, שחלק מהביקורות בקוראן כלפי יהודים מתייחסות לפלגים מסוימים כגון הצדוקים, שנעלמו זה מכבר, ולא לעם היהודי בכללותו. "סטולוב דורש קשר בין מה שיש, קשר בין לבבות", היא אומרת. "אני דורשת קפדנות אקדמית, קשר אינטלקטואלי. שניהם חשובים, אי אפשר לאחוז באחד בלי השני".

המתח הזה בין הימנעות מפוליטיקה לבין עיסוק בה באופן שונה מוביל באופן טבעי לקבוצת הגישות הבאה: אלו הטוענים בעד עיסוק מבני ואסטרטגי בסכסוך במקום בדה־פוליטיזציה. בקבוצה זו מסגרת העבודה של גישור פנימי (insider mediation) הופכת למרכזית, ומציגה מודל השואף לשנות את דינמיקת הסכסוך תוך שמירה על גרעין היחסים הבין־אישיים של הדיאלוג.

6. גישור פנימי (insider mediation) כחידוש מבני

הרב דניאל רוט תומך נלהב בשינוי הפרדיגמה מכינון שלום תרבותי לגישור פנימי, שינוי שלשיטתו חיוני להתקדמות אמיתית: "גישור פנימי פירושו להפגיש מנהיגים משפיעים שיכולים להטביע חותם הן על הנרטיבים התרבותיים והן על המציאות המבנית. האתגר האמיתי הוא לחבר בין הקצוות באמצעות ערוצים המבוססים על אמון. בלי הערוצים הללו, כל משבר מוביל בהכרח לעימות אלים". בהקשר הדתי שמתאר רוט, הגישור הפנימי ממנף את החוזקות

של ארגונים או יחידים המוכרים כ"אנשים מבפנים" בתוך הסביבה הדתית או הקהילתית המסוימת שלהם. מדובר במנהיגים אזרחיים, פוליטיקאים או נציגי ממשל, שמציעים יתרונות חשובים, כולל אמון, לגיטימציה, קרבה תרבותית והיכולת להביא לשולחן בעלי עניין רלוונטיים, בייחוד כאלה שהושפעו ישירות מהסכסוך.[165]

יתרה מזו, רוט מתאר גישה מתודית, שמתמקדת בטיפול בבעיות ספציפיות וקטנות יותר במקום בסכסוכי ענק אידאולוגיים. על ידי התמקדות בסוגיות שניתנות לניהול, המגשרים הפנימיים בונים אמון באופן הדרגתי ויוצרים את התנאים שעשויים למנוע סכסוכים גדולים יותר. רוט מדגיש את היעילות של אסטרטגיה ממוקדת זו, בניגוד לניסיונות רחבי היקף לפתור במישרין מחלוקות אידאולוגיות מקיפות – ניסיונות שלעיתים קרובות מתבררים כיעילים פחות.

כהד לדבריו של בריאנט פרנק על החשש של מוסלמים רבים בארה"ב להשתתף בדיאלוג בין־דתי, רוט מתאר את המחירים הכבדים שמשתתפים פלסטינים בדיאלוג נאלצים לשלם לא פעם בשל האשמתם בנֶרמול: השתתפותם בדיאלוג או בפעילויות משותפות נתפסת כמתן לגיטימציה לישראל או החלשת המאבק הפלסטיני. הדיאלוג התרבותי פגיע מיסודו, אמר רוט, והוסיף: "בניית שלום תרבותית בדרך כלל נידונה לכישלון משום שהיא מתעלמת ממציאויות פוליטיות קריטיות. הפלסטינים נוטלים סיכון עצום שיתייגו אותם כמנרמלים. מערכות היחסים שמתגבשות בדיאלוגים תרבותיים על פי רוב אינן שורדות משברים פוליטיים עצימים".

רוט המשיך ופירט גישה מעשית שמקדמת פתרון בעיות ישיר ומיידי: "העבודה שלנו איננה תאורטית; מדובר בפתרון מיידי של בעיות ממשיות לצורך בניית אמון אמיתי. על ידי התייחסות לסוגיות דחופות – כגון מניעת אלימות או הגנה על חיים – המנהיגים חווים את הכוח הטרנספורמטיבי של שיתוף פעולה אמיתי. יחסים אמיתיים מתפתחים כשהמשתתפים רואים בעיניהם את ההשפעה הישירה של שיתוף הפעולה על המציאות". הוא הדגיש את החשיבות להגדיר מחדש מהי הצלחה בדיאלוג, וסיכם: "המדד האמיתי של דיאלוג מוצלח הוא לא מספר המגיעים למפגשים או המשובים החיוביים, אלא אם המשתתפים מושיטים יד לצד השני בשעת משבר. אם הם לא עושים זאת – היחסים לא היו אותנטיים אף פעם".

7. חיזוק הקולות הדתיים המתונים באסלאם

אם הגישה של רוט מתמקדת בגישור בין הקצוות ובגיוס שחקנים קשים להשגה דרך ערוצים פנימיים, קולות אחרים במרחב הבין־דתי רואים חשיבות רבה בחיזוק היחסים עם מנהיגי דת מתונים המאופיינים מלכתחילה בפתיחות ונהנים מלגיטימיות. הרב יעקב נֶגֶן, מנהל מכון בליקלה לשיח בין־דתי (Blickle Institute for Interfaith Dialogue) ובית המדרש "ישראל והאנושות" (Beit Midrash for Judaism and Humanity), סבור שיש להבחין בבירור בין האסלאם ככלל לבין פלגים קיצוניים כמו חמאס.

נגן מזהיר מפני פשטנות יתר: "האמירה שכל האסלאם או כל הערבים הם חמאס היא תמיכה ישירה בנרטיב של חמאס". הוא מאמין ש"רוב רובו של העולם המוסלמי" מתייחס לרעיון של ברית אחים מוסלמית–יהודית ב"הרבה כבוד והערכה". נגן שב ומדגיש כי "במיינסטרים יש פוטנציאל לפתיחות רבה" וטוען ש"המרכז יוצר את הדינמיקה שמחזקת דברים". הוא מדגיש את הצורך במעורבות כנה בשיח הבין־דתי, שלדבריו צריכה לבוא "מהלב, לא רק מהראש ולא רק מהפה". לדבריו של נגן, קשר אותנטי שכזה וכבוד הדדי חודרים עמוק אל תוך הזהות הדתית והטקסטים של האסלאם. הוא מדגיש כי חשוב להכיר בכך שקבוצות קיצוניות כגון חמאס אינן מייצגות את כל העולם המוסלמי, ומוסיף: "חלק מהדיאלוג מוכרח להיות ראיית הזהות הדתית האותנטית של האחֵר, הכרה באמיתות שלו ומציאת מקום בשבילו בליבך – לא רק מבחינה שכלית, אלא גם רגשית".

בדומה לכך, הרב ד"ר אהרן אריאל לביא, מראשי מכון בליקלה, מדגיש גם הוא כי השיח הבין־דתי צריך להתרחב מעֵבר למחוות סמליות ולהתפתח למעורבות דיפלומטית אסטרטגית. בניגוד לגישת החיבורים הישירים של רוט, לביא גורס שחשוב לתמוך בקולות מוסלמיים מתונים, שכן שינויים משמעותיים ומתמשכים תלויים בשיחות פנימיות בקרב המוסלמים שלא ייתנו לגיטימציה לאידאולוגיות קיצוניות ושיעודדו קבלה תאולוגית של רבגוניות דתית, במיוחד לגבי היהדות.

יתר על כן, לביא מייחס חשיבות רבה למעורבות ברמת המדינה, וסבור שמדינה כמו ישראל צריכה לשלב רשמית שיח דתי בתוך מסגרות העבודה הדיפלומטיות שלה.[166] הוא מאמין שהיערכות אסטרטגית כזאת עשויה לחזק משמעותית את מאמצי השלום ולעמוד נגד שאיפות אידאולוגיות קיצוניות, כולל מהסוג שארגונים כגון חמאס ותומכיהם מקדמים ברחבי העולם. הוא טוען שבריתות כאלה יוצרות רשתות תמיכה שמסייעות בעקיפין למאבק באנטישמיות על ידי טיפוח הבנות הדדיות וכבוד לאחֵר.

לביא מוסיף ומבהיר את היעדים האסטרטגיים של המיזמים בארגונו: "באופן כללי, המטרה היא לזהות את החלקים המתונים יותר באסלאם ולתמוך בהם". מכאן הוא מרחיב על החשיבות של טיפוח בריתות: "עלינו להושיט יד לנוצרים ולהינדים שמעוניינים לשתף פעולה איתנו, וכך גם למוסלמים המתונים. אנחנו רוצים לבצע מחקרים שמבליטים שותפויות קיימות ואת הפוטנציאל של מערכות יחסים אלה לסייע לקהילות להבין מניעים ולטפל ביעילות באתגרים המשותפים. במקום להמשיך להילחם באנטישמיות במישרין, אנחנו מתמקדים בטיפוח קבוצות תמיכה". אסטרטגיה זו מבהירה את העדפתו לבניית יחסים איתנים על פני עימות ישיר.

באופן דומה, דיוויד ברנשטיין, במאמרו בכתב העת "ספיר", מציע כיול מחדש של תחום ייצוג הקהילה; לשיטתו, המוסדות היהודיים חייבים כעת להציב בעדיפות ראשונה את דחיקת הקולות הקיצוניים מן הבמות המרכזיות. הוא קורא לאמץ גישה של "שיימינג בלי התנצלויות"

כדי להבטיח שהזירות הפוליטיות ומוסדות החינוך יהיו נקיים משנאה. "למייצגי הקהילה היהודית", הוא כותב, "יש הזדמנות פז לבודד את 'גולשי האוויר' (כלומר תומכי המתקפה ב־7 באוקטובר) ולדרוש שהנציגים הרשמיים של בתי ספר ונבחרי ציבור ידאגו להוציא את השנאה אל מחוץ לכותלי בתי הספר והפוליטיקה שלנו". עמדתו היא קריאה להצבת גבולות פרואקטיבית במדיניות היהודית הציבורית – מהלך לבידוד הקיצונים האידאולוגיים, במקום להמשיך לתקשר איתם או להסביר אותם.[167]

8. המודל המתגבש של הגישה האברהמית

כחלק מהרחבת המאמצים לגייס את המוסלמים המתונים, מספר מעצבי מדיניות מחפשים כעת עוד דרכים אינטגרטיביות של שיתופי פעולה בין־דתיים. אחד מאלה הוא תום וגנר, יועץ אסטרטגי בכיר, פעיל שלום ומנהל הפלטפורמה הדיגיטלית "מרכז המזרח התיכון". החזון של וגנר הוא פרדיגמה חדשה – שאותה הוא מכנה "המהפכה האברהמית". לשיטתו, זו תתעלה מעל הגבולות הדתיים והפוליטיים המסורתיים על ידי הצבת הדיאלוג בלב המורשת המשותפת לדתות המונותאיסטיות.[168]

בעקבות 7 באוקטובר התחיל וגנר להנחות שיחות באופן פעיל: "התחלתי לארח מפגשים ישירים בזום בין דמויות שונות במזרח התיכון ובישראל. אני מנהל את הפלטפורמה 'מרכז המזרח התיכון' שמארחת בכל שבוע יחידים או קבוצות מהאזור ומפעילה רשת של קבוצות ווטסאפ – ישראלית–לבנונית, ישראלית–פלסטינית, ישראלית–איראנית ועוד". הוא מדגיש את העומק הייחודי של הדיאלוגים הללו: "השיח הדתי שהייתי מעורב בו עם חוגים מוסלמיים הגיע למקומות מסקרנים מאוד... אני קורא לזה 'אברהמיות פוליטית', או ה'אסלאם האברהמי', וברמה העמוקה יותר, 'הדת האברהמית'. אלה רעיונות שמעולם לא נתקלתי בהם קודם". וגנר מתאר את קשת המשתתפים המשתרעת ממנהיגים סונים מסורתיים עד למעצבי מדיניות אברהמיים רדיקליים: "בדיאלוג משתתפים אנשים שהזהות שלהם היא סונית קלאסית, אפילו בסגנון הטאליבאן, שנטועים עמוק בפרשנויות הכי מסורתיות של הקוראן ותורת המשפט האסלאמית, ובכל זאת הם מוכנים להכיר בישראל ובזכות הקיום שלה כאן".

וגנר מרחיב ומתאר את הגישה האברהמית כמסגרת עבודה חדשנית ומתגבשת, שנטועה במורשת האברהמית ובמסורות המונותאיסטיות. לדבריו, גישה זו פועלת בשתי רמות הקשורות ביניהן: רמת "האסלאם האברהמי", שבה מוסלמים מפרשים טקסטים של האסלאם באופן שמבליט את התאימות שלהם ליהדות ואת הלגיטימיות של ישראל, ורובד עמוק יותר שמקדם סינתזה רחבה יותר, מעין אחדות־על של הדתות האברהמיות. הוא מסביר: "יש אנשים שהזהות שלהם נשארת מוסלמית במובהק, אבל הם רואים את ההבדלים בינם לבין היהודים או הנוצרים לא כסיבה לסכסוך, אלא כבסיס לשלום". וגנר מציין שיש גם רובד קיצוני יותר, שבו המשתתפים מציעים להתעלות לחלוטין מעל הגבולות הדתיים המסורתיים

לטובת חזון של זהות אברהמית מאוחדת: "אנחנו לא מדברים על דו־קיום בין דתות; אנחנו מדברים על איחוד בין דתות או יצירת מסגרת מונותאיסטית משותפת על בסיס העקרונות האברהמיים". חלק מהמשתתפים אפילו חוצים את הקווים ומתנסים במנהגים הרוחניים של הדתות השונות: "התפללתי כיהודי בבית כנסת, כנוצרי בכנסייה וכמוסלמי במסגד – וכל חוויה העשירה אותי והעמיקה את ההבנה הרוחנית שלי". החיבור שמציע וגנר הוא דוגמה לדיאלוג בין־דתי אסטרטגי ופרואקטיבי השואף להוליד הכרה הדדית מעֵבר לחלוקה הדתית והפוליטית המוכרת, ומסמן תמורה משמעותית בחיבורים הבין־דתיים בעקבות 7 באוקטובר.[169]

9. תפקיד החינוך והאוריינות הדתית

מתוך הראיונות מתבהר התפקיד המכריע שממלאים החינוך והאוריינות הדתית בקידום הסובלנות, כינון השלום והשיח הבין־דתי. ג'ורג'ט בנט ציינה במפורש כי נושא החינוך הוא מרכיב בסיסי במיזמים הבין־דתיים שלה: "פיתחנו תוכניות לימודים והכשרת מורים גם לכיתות היסוד וגם לתלמידים הבוגרים יותר, שבהן הם לומדים לחוש בנוח עם ההבדלים במקום לפחד מהם". היא מתארת את המיזמים הללו כ"תוכניות לימודים אקדמיות שמכילות מסרים ופיתוח מיומנויות לדו־קיום". בנט גם הצביעה על ההשפעה ההפוכה שיש לשטיפת מוח שלילית, והסבירה כי החינוך יכול לשמש כוח נגד עוצמתי. כדי להדגיש את החומרה של שטיפת מוח היא הסבירה: "הסורים עוברים שטיפת מוח כמעט מלידה להאמין שישראל רוצה לגרש את כל הסורים מאדמתם, שישראל רוצה להרוג את כל הסורים, שהיהודים הם השטן משום שהם תומכים בישראל, ושצריך להרוג יהודים לפני שהיהודים יהרגו אותם. כולם שם מתחנכים ברוח זו – זה דפוס החשיבה שמחדירים להם, וזאת לא אשמתם". אחר כך הוסיפה: "קשר ותקשורת הם דרכים לניפוץ סטראוטיפים, תפיסות שגויות ושנאה – כשאנשים פוגשים זה את זה כבני אנוש". דבריה של בנט מלמדים בבירור שחינוך וחיבורים בין־אישיים יכולים להפחית דעות קדומות באופן משמעותי.

ד"ר ארי גורדון מ־AJC הרחיב בנושא זה והדגיש את החשיבות "ללמוד על האחר, גם אם הוא לא נוכח פיזית" כהיבט חיוני ביחסים בין־דתיים. הוא תיאר גישה זו כ"אוריינות דתית חוצה תרבויות", ובתור דוגמה סיפר כיצד הם "לימדו את חברי חבר הנאמנים של AJC ועוד בעלי עניין יהודים על האסלאם", ובכך העבירו את המסר שעצם הרחבת הידע על הדתות האחרות תורמת משמעותית להבנה הבין־דתית. מתוך התבוננות לעתיד אמר: "אם אנחנו מאמינים שיבוא יום ונוכל לקיים מערכות יחסים בין יהודים למוסלמים באופן בונה ויעיל יותר מהיום, אנחנו חייבים להשקיע בללמד את מנהיגי הקהילה איך הקהילה האחרת תופסת את עצמה. אחרת", הוסיף גורדון, "ההשקפות שלהם מתעצבות לא פעם בהשפעת הרשתות החברתיות והכותרות שנוטות להקדיש תשומת לב לא פרופורציונלית לשחקנים הרעים בקהילה השנייה ולהשתמש באמונה שלהם כנשק".

תחושות אלה מהדהדות גם בדבריו של בריאנט פרנק, שרואה בחינוך אמצעי לתווך את הפחדים והדעות הקדומות: "ברמה הבסיסית, השאיפה היא שאנשים יהיו מסוגלים להתקרב אלה לאלה, ופחד הוא אחד המכשולים שמזינים דעות קדומות. אישית, אני מאמין שאם יש לך הזדמנות ללמוד על מישהו אחר – גם אם אתה לא מסכים איתו – הידע הזה יכול לנטרל בורות ופחד".

ד"ר מעיין רווה, המנהלת האקדמית של "חממת חיפה לחקר דתות" באוניברסיטת חיפה, הדגישה את ההשפעה החברתית הרחבה שיכולה להיות לשילוב למידה בין־דתית בתוכניות הלימודים הרשמיות בישראל. לטענתה, "אם נוכל לשלב לימודי נצרות ואסלאם בתוך מערכת החינוך [היהודית] באופן פתוח ומקבל, ההשפעה תהיה גדולה פי כמה מזו של הנחיית קבוצות שיח מוגדרות של אנשים שמעוניינים בכך". רווה מאמינה שלמיזמי חינוך נרחבים יש פוטנציאל גדול יותר לקדם הבנות מזה שיש לאינטראקציות ייעודיות בלבד. היא הרחיבה בנושא החשיבות של הוראה מורכבת ומקיפה, והוסיפה: "כשאנחנו מלמדים על האסלאם או הנצרות, אנחנו חייבים לעמוד על המורכבות הטבועה בדתות הללו – בדיוק כמו שצריך ללמד את המורכבות של היהדות". מדבריה עולה הצורך לקדם אוריינות בין־דתית חכמה כצעד בסיסי לעֵבר דו־קיום והבנה בין־דתית בעלת משמעות.

דיאלוג יהודי–מוסלמי בישראל

מעיין רווה תיארה את התגובה המעשית המיידית בעיר חיפה לאחר אירועי 7 באוקטובר: קבוצת מנהיגים בני הדתות השונות הקימו מועצה ייעודית במטרה מוצהרת למנוע אלימות באמצעות אחריות קהילתית בשטח. "הקמנו 'מועצה דתית' בחיפה", היא הסבירה, "מורכבת מ־20 מנהיגי דת – יהודים, נוצרים, מוסלמים, דרוזים, נשים וגברים – שהשתתפו בשישה מפגשי שיח ודנו בדרכים להמשיך ולקיים את ההרמוניה בעיר". היעד העיקרי של המועצה היה לעודד מנהיגי דת לערב את הקהילות שלהם באופן פעיל ולטפח הבנה הדדית במקום לעסוק בסוגיות פוליטיות כלליות. בסיכום סדרת המפגשים ניסחה המועצה מטרה משותפת להנהגה הדתית בחיפה: מניעת אלימות. הקבוצה הפכה למועצה רשמית של עיריית חיפה, שמספקת במה קבועה לדיאלוג מתמשך ולמאמצים למניעת סכסוכים, הן בחיי היום־יום והן באירועים חריגים.

המועצה עודדה במיוחד את מנהיגי הדת לדבר ישירות עם בני הנוער בקהילותיהם. המנהיגים הערבים היו מוטרדים מהאשמה קולקטיבית וקיבלו עליהם להסביר לקהילות שלהם למה התושבים היהודים מביעים פחד וחרדה. המנהיגים היהודים מצידם הסכימו להבהיר ולחדד את ההבחנה בין הערבים שחיים בישראל – שהם חברי קהילה לכל דבר – ובין אלה שמחוץ לגבולות המדינה. שיחות אלו היו רגע מכונן של מעורבות קהילתית פעילה והבנה הדדית.

למטרות המחקר הנוכחי, התפתחות זו היא דוגמה רבת ערך למודל של דיאלוג שלא רק עמד במשבר, אלא חיזק לבסוף את היחסים בין שתי הקהילות.

רווה מפגינה מחויבות עזה וראייה אופטימית בנוגע לחשיבות הדיאלוג והמנהיגות. היא הדגישה שהעימותים האחרונים לא הפחיתו אלא הגבירו את ההכרח בדיאלוג מתמשך, וציינה את תפקידם החיוני של מנהיגי הדת: "המלחמה היא עוד הוכחה לכך שאנחנו חייבים לפעול. היא מדגימה בבירור את החשיבות המכרעת של מנהיגות דתית ושל חוויות דתיות סובייקטיביות, שפשוט אי אפשר להתעלם מהן".

עם זאת, רווה הודתה בכנות בקיומם של אתגרים משמעותיים ומשברים רגשיים, בייחוד בקרב העמיתים היהודים שלה. היא תיארה באופן מוחשי את אובדן האמונה שלהם: "זה כָּאב מאוד. אנשים שהיו שותפים פעילים שלנו במשך שנים אמרו פתאום, 'די – אנחנו לא מסוגלים להמשיך עוד'. הייתה תחושה איומה שכל העבודה הקשה שלנו בחברה הישראלית התפרקה, כי האמונה בדו־קיום התנפצה בבת אחת. הכול נראה שבור".

על אף הקשיים הללו, רווה שבה והביעה את המחויבות הבלתי מעורערת שלה לחינוך בשטח ולמנהיגות קהילתית. היא מאמינה בכל ליבה שעצם המשבר מחדד את התפקיד המכריע שממלאים מנהיגי הדת והקהילות בשמירה על הלכידות החברתית ובמניעת סכסוכים, וכי מאמציהם הנמשכים חשובים לאין ערוך.

סיכום

מניתוח הראיונות עולות מספר מסקנות חשובות על מצב הדיאלוג הבין־דתי בעקבות אירועי 7 באוקטובר. ראשית, הניתוח מראה כי במיזמים ממוסדים רבים של שיח יהודי–מוסלמי הפעילות השתבשה מייד אחרי המתקפה; התברר שקבוצות מסוימות לא הצליחו לעמוד במתחים הרגשיים והפוליטיים שהתעוררו. אך לצד זאת יש גם דוגמאות לחוסן, מקומות שבהם הצליחו להתמיד במאמצים ואפילו למצוא תכלית חדשה בדמות שיתופי פעולה הומניטריים או חיבורים אישיים יותר ורשמיים פחות.

שנית, מן הניתוח עולה שמרואיינים רבים חשים צורך באותנטיות ובנכונות להתעמת במישרין עם סוגיות קשות. לְדעת רבים מהמשיבים, מבני דיאלוג שטחיים שחסרים את ההיבטים האלה לא היו חסינים באותה מידה, מה שמחדד כי חשוב לנווט בשקיפות בין הרגשות והמורכבויות הגאופוליטיות. בד בבד, היו גם מרואיינים שטענו את ההפך – כי מרחבים ניטרליים הם בדיוק מה שמאפשר להמשיך בדיאלוג בשעת משבר.

המסקנות מתייחסות אפוא לכמה נושאים עיקריים:

1. **שיבושים מיידיים:** פעילותם של הרבה מיזמים מבוססים של שיח יהודי–מוסלמי נפגעה קשות וחלקם אפילו קרסו בעקבות מתקפת 7 באוקטובר, שכן קבוצות מסוימות לא הצליחו לעמוד במתחים הרגשיים והפוליטיים.
2. **חוסן והסתגלות:** עם זאת, יוזמות מסוימות הצליחו להתמיד ואפילו מצאו תכלית מחודשת על ידי שינוי כיוון ופנייה לשיתופי פעולה הומניטריים או בחירה בחיבורים אישיים יותר ורשמיים פחות, על מנת לשמור על ערוצי תקשורת פתוחים.
3. **שקיפות ותיאום ציפיות:** מספר מרואיינים הדגישו את הצורך בשקיפות רבה יותר בנוגע למטרות העבודה הבין־דתית ולציפיות ממנה. מנהיגים יהודים אחדים חשו שעמיתיהם המוסלמים לא סיפקו את התמיכה שציפו לה בזמן משבר.
4. **הבהרת חשיבותה של ישראל:** לדברי כמה מרואיינים, השותפים הלא־יהודים לא היו ערוכים להזדהות עם הקהילה היהודית בחוץ לארץ או להביע תמיכה בה כאשר פרץ המשבר בארץ, מה שחידד את הצורך של הקהילות היהודיות להבהיר עד כמה ישראל היא חלק מרכזי מזהותם.
5. **מקומה של הפוליטיקה בדיאלוג:** בעניין זה היו גישות מנוגדות – חלקן תמכו בקיום מרחבים ניטרליים ונקיים מפוליטיקה לצורך הדיאלוג, ואחרות גרסו כי על הדיאלוג להתחבר ישירות להיבטים פוליטיים ולנרטיבים היסטוריים.
6. **גישור פנימי (insider mediation) וחיזוק הקולות המתונים**: הוצגו אסטרטגיות שהתמקדו במינוף ההשפעה של מנהיגים "מבפנים" הנהנים מאמון הציבור, ובחיזוק היחסים עם הקולות הדתיים המתונים בתוך הקהילה המוסלמית.
7. **המודל המתגבש של הגישה האברהמית:** מעצבי מדיניות אחדים עסוקים בבניית מודלים אינטגרטיביים לשיתוף פעולה בין־דתי, שצומחים מתוך המורשת האברהמית ומן האפשרות לפרשנויות תאולוגיות חדשות.
8. **התפקיד המכריע של החינוך והאוריינות הדתית:** כמה מרואיינים הדגישו את חשיבות החינוך וטיפוח הבנות דתיות חוצות תרבויות כפתרון ארוך טווח לקידום הסובלנות והשיח הבין־דתי.

באופן כללי, נראה כי אירועי 7 באוקטובר לא הובילו לשינוי משמעותי בעמדותיהם של המרואיינים כלפי הדיאלוג. רובם המשיכו להחזיק בתפיסה כי גישת הדיאלוג שקידמו עד כה היא המוצלחת ביותר, ועל אף משברים מסוימים, היא לא חדלה מלהתקיים.

ממצאים וניתוח ראיונות: יחסי יהודים ונוצרים אחרי 7 באוקטובר

כפי שהוצג בסקירת הספרות, אירועי 7 באוקטובר 2023 סימנו נקודת מפנה ביחסים הבין־דתיים בין היהודים לנוצרים. המתקפה האכזרית של חמאס והמלחמה שפרצה בעקבותיה עוררו קשת רחבה של תגובות בקהילות הנוצריות – מהבעות סולידריות וחמלה ועד מה שנראה כשתיקה, אמירות דו־משמעיות או התרחקות אידאולוגית. פרק זה חוקר את ההשלכות רבות הפנים של 7 באוקטובר על הדיאלוג היהודי–נוצרי על ידי בחינת מספר נושאים קשורים שעלו מתוך הראיונות:

1. **התפכחות רגשית והערכה מחודשת**
2. **תמורות אידאולוגיות ומסגור מחדש פוסט־קולוניאליסטי**
3. **ביקורת מוסדית ותאולוגית**
4. **חוסנם של קשרים שנבנו לאורך השנים**
5. **דרכי חיבור שונות: פוליטיות או אתיות**
6. **המשך הדיאלוג או פקפוק בנחיצותו**
7. **תגובות האוונגליסטים**

במבט כולל, הנושאים הללו חושפים הן את שבריריותו והן את חוסנו של הדיאלוג היהודי–נוצרי בעת של משבר עמוק. אירועי 7 באוקטובר שימשו רגע של התבהרות, החושף מתחים תאולוגיים בלתי פתורים, סדרי עדיפויות אתיים מנוגדים ואת המגבלות של סולידריות מוסדית – ובה בעת הם גם מציעים פתחים חדשים לחשבון נפש כן, לכיול מחדש ואולי אף להתחדשות.

1. התפכחות והערכה מחודשת

אחרי המתקפה שררה תחושת התפכחות חריפה במיוחד, וזו תפסה חלק משמעותי בעיצוב הטון והכיוון של המעורבות הבין־דתית באותו זמן. התפכחות זו נשמעה בבהירות רבה מפי מספר דמויות בולטות בקהילה הבין־דתית היהודית. הרב פסח וולִיצקי, שעד דצמבר 2023 שימש מנהל בפועל של המרכז להבנה ושיתוף פעולה יהודי–נוצרי (Center for Jewish-Christian Understanding and Cooperation – CJCUC), ביטא את תסכולו במילים בוטות: "הייתי מאוכזב מאוד מתגובות הנוצרים על 7 באוקטובר. בארבעים השנים האחרונות ראינו תנועה גדלה והולכת של תמיכה נוצרית בישראל... ובאופן כללי הם שתקו. זאת אכזבה

קשה". דברים ברוח זו אמר גם הרב נועם מרנס, ראש תחום קשרים בין־דתיים ב־AJC; הוא מתח ביקורת על שותפים לפעילות הבין־דתית שלתפיסתו "לא הבינו את העניין אינסטינקטיבית", וחלקם עברו מהר מדי לקריאות להפסקת אש או לדיון בגורמי עומק בלי להכיר תחילה בהיקף העצום של המתקפה נגד ישראל.

חלק מהפעילים היהודים בתחום נפגעו רגשית מהשתיקה של עמיתיהם, כפי שתפסו זאת, וזה הביא אותם לבחון מחדש את כל המעורבות שלהם בנושא. יסכה הרני – חוקרת נצרות ופעילה בתחום החינוך הבין־דתי – תיארה את התקופה כמייאשת ביותר, עד כדי כך שהיא פרשה זמנית מכל פעילות בין־דתית. ובכל זאת, כשחשבה על כל מה שלמדה מ־7 באוקטובר, אמרה הרני: "אז אולי הלֶקח שלי הוא לקחת את הרגעים העצובים ולהפוך אותם להזדמנות, הזדמנות להיפגש. גם זה לקח. פעם הייתי אומרת, בואו לא נלך לקיצוניות. עכשיו אני הולכת לקיצוניות. אין ברירה". מה שהיא מציעה הוא לשנות כיוון ולמקד את הדיאלוג דווקא באירועים הכואבים – רגעים של פגיעות וצער שמשותפים לכולם – כאמצעי לטיפוח אמפתיה, דבר שעד אז היא לא החשיבה כהיבט מרכזי בגישה שלה. התפתחות השקפה זו גם השפיעה על עבודת ההתנדבות הקבועה שלה בהוספיס שבו מאושפזים יחדיו חולים סופניים יהודים, נוצרים ומוסלמים. בהקשר האנושי והעמוק הזה, בצל חולי ומוות, הרני הייתה עדה להזדמנויות לא צפויות לשיח משמעותי הסובב סביב חמלה, כבוד וקדושת החיים. אף כי פרשה מהפעילות, היא ממשיכה לאשש את התכלית המהותית של המעורבות הבין־דתית: להפגיש אנשים משני צידי המחלוקת ולטפח כבוד והבנה הדדית, גם כשהתהליך רצוף קשיים.[170]

גם אסתר־מרים וגנר סיפרה על שינוי בדינמיקה בדיאלוג היהודי–נוצרי. "בעבר ליהודים ולנוצרים היה הרבה יותר קל לדבר זה עם זה", הסבירה. "היום הרבה נוצרים מתקשים מאוד להיפגש עם חברים בקהילה היהודית ולדבר, כי אפילו בשבילם המלחמה בעזה תמיד נוכחת כמו פיל בחדר". במכון וולף, הפועל כאמור בבריטניה, הבינו את המשקל הרגשי והפוליטי הטמון בתקופה זו ומיהרו לתת מענה בצורת כינוס פנלים לדיוני חירום, שבהם ישבו יחד מנהיגים יהודים, נוצרים ומוסלמים לטפל במשבר המיידי ולמנוע מתחים אפשריים בתוך החברה הבריטית.

מעֵבר למאמצים המיידיים האלה, וגנר דיווחה שהמכון השיק פרויקט מחקר ללמידת ההשפעה ארוכת הטווח של 7 באוקטובר על היחסים הבין־דתיים – כולל בין יהודים לנוצרים. היעד הוא להעריך היכן היחסים נסדקו, היכן הדיאלוג נמשך ואילו תובנות אפשר להעלות הן מן המענים המוצלחים והן מן המוצלחים פחות. נקודה מעודדת היא שוגנר הייתה עדה לגל של עניין מאנשים שקודם לכן לא היו מעורבים בפעילות בין־דתית, מה שמרמז שאפילו בעיצומו של משבר יכולות להופיע אפשרויות חדשות לדיאלוג.

כשבוחנים את ביטויי התסכול הללו יחד, הם משקפים ציפיות רבות שנים לסולידריות, שנבנו במהלך עשורים של שיח יהודי–נוצרי ותמיכה נוצרית גוברת בישראל. השתיקה לכאורה – או

ההתמקדות המיידית בסבלם של הפלסטינים בלי לגנות נחרצות את האלימות הראשונית – עוררו בקרב מנהיגים יהודים רבים תחושות של בגידה והתנכרות מצד עמיתיהם הנוצרים. בה בעת חשוב לציין שתחושות אכזבה מקבילות עלו בקרב השותפים הנוצרים, ומן הסתם גם המוסלמים, שהרגישו תכופות כי עמיתיהם היהודים אינם מוכנים להכיר בסבל של הפלסטינים עקב המלחמה. גם אם ניתן לחשוב שציפיות אלה אינן במקומן או שהן אסימטריות, בכל זאת הן עיצבו את הדינמיקה של הדיאלוג. הטענות לחוסר אמפתיה מצד השותפים היהודים שבו ועלו בהרבה ראיונות והקשרים, והעידו שתחושת ההתפכחות לא הייתה חד־צדדית כי אם הדדית, מה שמסבך עוד יותר את המאמצים לכונן יחסי אמון ומעורבות משמעותית.

עם זאת חשוב לציין שהתגובות הנוצריות לא היו עשויות מקשה אחת. כמה וכמה קהילות ומנהיגים נוצרים הביעו הזדהות וחמלה בעקבות הטבח. אדם גרגרמן, פרופסור ללימודי יהדות ומנהל שותף במכון ליחסי יהודים–קתולים באוניברסיטת סנט ג'וזף – ויהודי בעצמו – דיווח שמתקפת 7 באוקטובר נהייתה נקודת עניין בשיחות הבין־דתיות בימים אלה. בכינוס השנתי של "מועצת המרכזים ליחסי יהודים–נוצרים" (Council of Centers on Jewish-Christian Relations – CCJR) הוקדשו שלושה מתוך ארבעה מושבים לסוגיות בנושא זה, כולל הטראומה של הקהילה היהודית ותגובת המוסדות – בפרט של הוותיקן. גרגרמן ציין כי מתנהל שיח משמעותי בקרב עובדי התחום הבין־דתי, אך מתח ביקורת כלפי מה שתפס כתגובה מאוחרת ולא מספקת מצד הוותיקן, והדגיש את המתיחות המתמשכת בתגובות המוסדות הנוצריים כלפי ישראל.

אך היו גם קולות שהעבירו מסרים של תקווה. כפי שהוזכר בפרק הקודם, הרבָּה רורי פיקר נייס הדגישה שהנרטיב של נטישה אינו משקף את מלוא קשת החוויות. היא נזכרה שזמן קצר אחרי האירוע, "המון קהילות שונות... יצרו קשר כדי לומר, 'אני כאן בשבילך. מה את צריכה?'" מחוות אלה היו מגוונות, מהצהרות רשמיות של תמיכה בעם היהודי ובישראל ועד למסרים אישיים יותר של אכפתיות ואהדה. בדומה לכך, הרב ג'סטוס בירד שיתף שהוא קיבל מסרים ישירים ממנהיגים נוצרים בכירים – בהם ארכיבישופים וקרדינלים – שלעיתים קרובות לָוו בתפילות לשלום ובהכרה בכאבה של הקהילה היהודית, נוסף על דאגה להשלכות ההומניטריות הנרחבות של הסכסוך.

2. תמורות אידאולוגיות ומסגור מחדש פוסט־קולוניאליסטי

כפי שראינו בפרק הסקירה, בעשורים שאחרי השואה יצאו הכנסייה הקתולית וקהילות נוצריות נוספות בתוכנית פיוס שאפתנית, שבמרכזה עמדה הצהרת ה"נוסטרה אטאטה" בוועידת הוותיקן השנייה ב־1965. ד"ר כרמה בן יוחנן – היסטוריונית וחוקרת התאולוגיה המודרנית באוניברסיטה העברית בירושלים, המתמחה בדיאלוג בין־דתי ותוך־דתי בין נוצרים ליהודים – סבורה ששינוי זה סייע לפרק תאולוגיות אנטישמיות מקובעות ופינה מקום לרוח של כבוד

הדדי. היא מציינת כי "הם [הקתולים] רצו... להיפטר מהמסורת הנוצרית של אנטי־יהדות" ולטפח קשרים אמיצים וארוכי טווח עִם העם היהודי.

עם זאת, חלק מהמרואיינים מציינים שינוי בולט לעין בנוף האידאולוגי של ימינו. מסבירה בן יוחנן: "בהתחלה הדיאלוג היהודי–נוצרי היה יוזמה של הנוצרים הליברלים. אבל היום הנצרות הליברלית פנתה פנייה חדה לכיוון פוסט־קולוניאליסטי... הם [הנוצרים הליברלים] לא נותנים מקום לרגישויות של היהודים כפי שעשו בעשורים הקודמים". היא הדגישה שהרבה נוצרים פרוגרסיבים – ואולי אפילו האפיפיור פרנציסקוס – רואים בישראל כוח קולוניאליסטי, וטענה: "אני לא חושבת שהוא [פרנציסקוס] מתעניין במיוחד במהותה של הציונות או במורכבות של ההיסטוריה של ישראל. אני גם חושבת שהאנטישמיות היא מבחינתו פשוט בעיה שהכנסייה כבר התגברה עליה, לא משהו שדורש התייחסות חוזרת ונשנית. הסוגיות של גזענות וקולוניאליזם מעסיקות אותו הרבה יותר". בן יוחנן ציינה שלאור הרקע הדרום־אמריקאי של פרנציסקוס, "המצפון ההיסטורי שלו לא נמצא באותו מקום כמו זה של האפיפיורים הקודמים, שבאו מרקע מערבי... הוא לא בהכרח תופס את היהדות ואת ההיסטוריה היהודית כמו קודמיו". לשיטתה, האוריינטציה הפוסט־קולוניאליסטית שלו, שמקורה בדאגה לקהילות השוליים של "הדרום הגלובלי", מעצבת את גישתו לסכסוך הישראלי–פלסטיני.

כמפורט לעיל, תגובת הוותיקן על אירועי 7 באוקטובר משכה ביקורת חריפה מצד מספר אינטלקטואלים ומנהיגים יהודים. הרב ריקרדו די־סייני, הרב הראשי של רומא, הגדיר את המצב "משבר ביחסים" ותיאר את ה"ניטרליות לכאורה" של האפיפיור פרנציסקוס כשקילות מוסרית בין הטרור של חמאס להגנה העצמית של ישראל. די־סייני מתח ביקורת גם על רמיזתו של האפיפיור כי פעולותיה של ישראל עשויות להיחשב לרצח עם. יתרה מזו, הוא האשים אותו שהוא מאמץ סגנון של הטפה משווה ש"לא צריכה להיעשות", שלפיה "היהודים... היו הרעים" ואז "הגיע מי שהיה טוב". די־סייני הביע צער על השימוש שעשה האפיפיור ב"צורת הטפה שיש להימנע ממנה".

הד לתחושות אלה נמצא בדבריו של פרופ' גרגרמן, שהכריז: "יש לי ביקורת חריפה כלפי הוותיקן. הם לא הגיבו כפי שניתן היה לצפות מכנסייה שאומרת 'אכפת לנו מאוד מהביטחון של יהודים'". הוא מסביר שלאפיפיור פרנציסקוס היו בעבר "השקפות בעייתיות מאוד בנוגע למלחמה ולשימוש בכוח", וטוען שסירובו להבחין בין תוקף למותקף נבע מהתנגדות למלחמות באופן כללי, ולא מהערכה מדויקת של ההקשר. הוא ייחס את עמדתו של פרנציסקוס לגישה "אידיאליסטית מדי" לאלימות ולמלחמות, והוסיף: "אינני סבור שהמניעים שלו [היו] רעים, אבל אני מותח ביקורת קשה על האופן שבו מתקבלות החלטות בנוגע לאלימות ומלחמה... אני ממש מאוכזב מהמענה שנותן הוותיקן לאנטישמיות השואפת להשמדת יהודים". רבים מעמיתיו הקתולים של גרגרמן הביעו גם הם אכזבה וציינו, כפי שהוא מנסח זאת, כי "אכפת להם מהאנטישמיות, ורובם מרגישים שהוא לא עשה עבודה טובה בעניין הזה".[171]

גם הרב מרנס סבור שהאפיפיור פרנציסקוס ראה את הסכסוך דרך "הבנה מתפתחת של המלחמה" ו"ביקורתיות יתר על מלחמות באשר הן", שאותן פירש באופן נרחב כתבוסה מוסרית. "אני בטח לא הראשון שאומר לך את זה", אמר מרנס. "עבורו מדובר בסוגיית המלחמה הצודקת יותר מאשר בעם היהודי". הרב אברהם סקורקה, שניהל באופן אישי שיחות בין־דתיות עם פרנציסקוס, תרם עוד נקודת מבט לגבי האפיפיור: "הוא לא מרושע. הוא חבר – באופן אישי, אני יודע את זה. אבל כשהוא השתמש במונח 'רצח עם', זה היה הרסני. הוא ראה את עצמו כחסר פניות, אבל בעינינו הוא נכשל בהבנת הטראומה שלנו".

הרב דוד רוזן, רב אנגלי־ישראלי נודע ופעיל שלום בין־דתי, לשעבר הרב של אירלנד, אמר שהאפיפיור פרנציסקוס "הציב משוואה בין המתקפה המרושעת של חמאס לתגובה הלגיטימית והמתבקשת של מדינת ישראל להגנה עצמית", ותיאר את המשוואה הזאת "הקְרֵבה גדולה" של הדיאלוג. גם הוא, כמו מרואיינים אחרים, מפרש זאת כשיקוף של הראייה הרחבה של פרנציסקוס, שכן "זה מתקשר לתפיסת העולם שלו, הוא אף פעם לא מבקר את רוסיה. תמיד מבקר את ארה"ב", ונטוע ב"סולידריות עם העולם השלישי שמקורה ברקע הארגנטינאי ובמעורבות הפוליטית־חברתית שלו". רוזן מציין שתשובת הווטיקן על המכתב שקיבל ממנהיגים ישראלים "לא הייתה מספקת",[172] ומוסיף שזה היה יכול לסכן את הדיאלוג בטווח הקצר, כולל פגישה שתוכננה לחודש מאי באותה שנה. רוזן גם עמד על ההבדל בין פרנציסקוס לקודמו, האפיפיור בנדיקטוס ה־16, ותיאר את פרנציסקוס כשיטתי פחות ומונע יותר מקשרים אישיים. "הוא באמת אוהב יהודים", העיר, "ויש לו ידידי אמת. הוא לא אוהב את ישראל, אבל זה קשור להשקפות שלו על ארה"ב".

הביקורת גלשה מן האפיפיור המנוח למנהיגים קתולים אחרים. די־סייני ציין במיוחד את הקרדינל רבאסי, בכיר איטלקי בכנסייה הקתולית וחוקר מקרא, בשל התייחסויותיו ל"נקמת למך", שאותן הוא פירש כהחייאה של "רעיון היהודי הנקמן והרשע". הוא הדגיש גם את ההתנהגות הרב־משמעית של הפטריארך של ירושלים, כגון עטיית כאפייה בשעת מיסה נוצרית. נוסף על אלה היה מודאג ממכתב ביקורת שהופץ ברשתות הקתוליות, שהאשים את ישראל ב"דברים איומים" וקרא לפתרון של מדינה אחת, כלומר העמיד בסימן שאלה את הלגיטימיות של ישראל.

עם זאת, די־סייני ציין גם ש"יש דיון רציני, חילוקי דעות רציניים בתוך העולם הקתולי, אפילו בתוך ההיררכיה הכנסייתית", שמלמדים כי לא כל הקתולים שותפים לאותה עמדה. הוא גם ציין שמאז 7 באוקטובר הבחין בפתיחות מפתיעה "שבהשוואה לעבר הייתה בהחלט מהפכנית". על אף הביקורות החריפות ניכר שהוויכוחים הפנימיים בתוך ההיררכיה הקתולית נהיו שקופים יותר, שכן קתולים רבים חשים מבוכה למשמע עמדות ציבוריות מסוימות.

מרנס מודה בקיומה של ה"אכזבה", אך מזהיר מפני פשטנות יתר בקביעה כי עמדת הכנסייה היא "אנטי־ישראלית" מיסודה או נובעת מאנטישמיות; לדעתו מדובר במצב "מסובך יותר".

הוא גם מציין שהאפיפיור פרנציסקוס נפגש כמה פעמים עם משפחות חטופים ו"הביע תמיכה ואהדה ליהודים ולישראל", אף כי חלק מהכרזותיו הפומביות, כגון "מלחמה היא טרור. טרור הוא מלחמה", הובילו לקריאות לגינויים ישירים יותר של המתקפות על ישראל. מרנס הוסיף כי "לאפיפיור הזה היו יותר חברים יהודים מלכל אפיפיור אחר בהיסטוריה", מה שמחדד את אופיים המורכב ומרובה הפנים של היחסים.

כמה מרואיינים ציינו כי קשיים מסוג זה עשויים לשמש זרז למעורבות עמוקה יותר. לדברי רוזן, אף כי למרבה הצער נעשה כאן "צעד אחורנית", בסופו של דבר אפשר שייעשו "שני צעדים קדימה", ולראָיה נקב בשמות מנהיגים קתולים, כגון הקרדינל דולן, שתמכו בעמיתיהם היהודים. סקורקה הדגיש את הצורך לשמור על ערוצי תקשורת פתוחים: "לא מנתקים את הקשרים עם ידיד קרוב... אם נמשיך לדבר, נוכל להבהיר ולתקן", הדגיש. הרב אלון גושן־גוטשטיין, מייסד ומנהל מכון אליהו לדיאלוג בין־דתי, מזהיר אף הוא מפני הכללת יתר של עמדת הוותיקן ומציין שמוסדות קתוליים רבים הוכיחו את עצמם כבעלי ברית נחושים. אפילו בצל האכזבה, קולות אלה מעידים שהמשבר הנוכחי – עם כל הצער וכאב ההתפכחות – טומן בחובו הזדמנות לחישוב מסלול מחדש ומחויבות מחודשת לדיאלוג היהודי–קתולי.

3. ביקורת מוסדית ותאולוגית

על רקע הביקורת, כמה חוקרים יהודים בחרו במסלול פרואקטיבי, ונקטו דרכים פעילות לשתף את נקודת מבטם עם האפיפיור פרנציסקוס. כפי שצוין בפרק הסקירה, כרמה בן יוחנן ועוד שורה ארוכה של חוקרים ופרשנים בתחום הבין־דתי שלחו מכתב לאפיפיור מעט אחרי 7 באוקטובר. מטרתם הייתה להפריד בין הביקורת הפוליטית על ישראל לבין שלילת זכותה של המדינה להתקיים, להבליט את חשיבות הסולידריות בין יהודים לקתולים ולשקף כיצד המשבר נחווה בקרב היהודים.

את מכתב התשובה של האפיפיור – שהתקבל כעבור שלושה חודשים והיה המכתב הראשון שנשלח אי פעם ספציפית לקהילה היהודית בישראל – תיארה בן יוחנן במילים "מכתב חם... מבוסס על קרבה ואהדה". היא ציינה את "הנימה האישית" של תשובתו. היא ראתה חשיבות בעובדה שהיה זה המכתב הראשון שהאפיפיור שלח אי פעם ליהודים ישראלים. כן הדגישה שהמכתב לא נכתב בנוסח משפטי ולא עסק בשיפוט מוסרי, שמאפיין את ההתייחסות לסוגיות רבות וקשות שהכנסייה מתמודדת עימן. להערכתה, זה היה מכתב "חשוב מאוד", "לא דיפלומטי" ו"משמעותי", שהגיע בדיוק ברגע הנכון. על אף ההערכה החיובית לתשובתו של האפיפיור המנוח, בן יוחנן מחזיקה בדעתה שהמכתב היה מחווה חשובה של אהדה, אך הותיר סוגיות רבות בלא פתרון.

בן יוחנן מאירה שני היבטים חשובים במכתב התשובה של פרנציסקוס: ראשית, הוא הכיר בכך שהמלחמה עצמה "מתירה את רסן האנטישמיות", ולכן אי אפשר להתייחס להתגברות

האנטישמיות כנפרדת מן הסכסוך הכולל; ושנית, הוא השתמש במונח "אנטי־יהדות", ובכך אותת כי עוינות נוצרית כלפי יהודים ממשיכה להתקיים לצד האנטישמיות.[173]

למרות הנקודות החיוביות הללו, בן יוחנן מציינת שהדיאלוג הדתי הבסיסי עדיין "תקוע לגמרי". את מכתב החוקרים ותשובתו של האפיפיור היא מתארת כחילופי דברים לא־מוסדיים שהתקיימו מחוץ לערוצים המקובלים והיה להם אפקט חיובי. קביעה זו רלוונטית במיוחד למחקר הנוכחי, שכן היא ממחישה את האפשרות של נתיב חדש לדיאלוג – הזדמנות לחשוב מחוץ למבנים הקונבנציונליים ולחפש מסגרות עבודה חלופיות לחיבורים בין־דתיים.

חשוב לציין עם זאת שדעתה של בן יוחנן על אותה התכתבות מסוף 2023 ותחילת 2024 איננה משקפת את ההתפתחויות המאוחרות יותר ביחסיו של האפיפיור עם הקהילה היהודית, ובכלל זה הכרזתו כי יש לחקור את ישראל בחשד לרצח עם והציטוט הנזכר מיוחנן ח, 44. אירועים אלה, שהתרחשו אחרי הריאיון איתה, עשויים להשפיע משמעותית על המשך השיחות ויכולים לשנות את המסקנות שהסיקה בהערכתה הראשונית.

4. שמירה על חוסנם של קשרים

לצד המתחים הללו, מנהיגים אחדים מצביעים על קשרים יציבים לאורך זמן שעדיין מעצבים את היחסים בין קתולים ליהודים. הרב מירוויס, רבה הראשי של לונדון, התייחס למסמך שפרסמה הכנסייה של סקוטלנד ב־2013 תחת הכותרת "מורשת אברהם" (The Inheritance of Abraham),[174] באומרו שתגובת הקהילה היהודית על כך הייתה "דוגמה ומופת" לאופן שבו יש לטפל במחלוקות בין־דתיות ואולי אף לפתור אותן. לדבריו, הקהילה היהודית בסקוטלנד "נפגעה עמוקות" ממסמך זה, שבחן את הציונות, הזכות המקראית של היהודים (או היעדרה) על ארץ הקודש ותאוריית החילופין הנוצרית.

ב־2014 נאם מירוויס בפני האספה הכללית של הכנסייה של סקוטלנד באדינבורו, ושם פירט את "הסיבות לאכזבה המרה" שחשה הקהילה היהודית. אחר כך סיפר כי בעקבות זאת נוצרו קבוצות לימוד של רבנים וכמרים שנפגשים בקביעות כדי לדון בסוגיות המפלגות ביניהם – ובמיוחד בהשקפות השונות על ארץ הקודש ומדוע הקהילה היהודית נעלבה מן המסמך ומן האמונות שנראה שהוא מייצג.

הוא הדגיש שבמקום להניח לעלבון לתסוס, הם בחרו ללמוד את הסוגיות באופן פתוח ומעמיק. לשם כך היה צריך "להניח את הבעיות על השולחן", לנהל דיאלוג כדי להבין היטב איש את השקפת רעהו, לייסד קבוצות לימוד שבהן ייפגשו מנהיגי הדת בקביעות, ולהבהיר את המושגים הדתיים וההיסטוריים שיצרו את מוקדי המחלוקת. הדבר היה תלוי אפוא בתקשורת ישירה, מוכנות להתעמת עם שאלות מאתגרות, ומחויבות להעריך את עמדתו של האחר, גם לנוכח אי־הסכמות בולטות.

לדבריו של מירוויס, גישה זו היא שהובילה את הכנסייה של סקוטלנד, אחרי 7 באוקטובר, להוציא הצהרות המגַנות את חמאס, מאששות את תמיכתה בעם היהודי ומביעות הזדהות עם מצוקתו. הוא מציין כי אחרי הטבח, הקהילה היהודית הייתה "מלאת הערכה לתגובות הכנסייה של סקוטלנד שמתייחסות לפעולות הטרור של חמאס, תומכות בעם היהודי ומזדהות עם כאבנו".

למטרות מחקר זה, חשוב להכיר בהתפתחות זו כדוגמה לדיאלוג מוצלח, שיצא בשלום ממשבר ובסופו של דבר חיזק את היחסים בין שתי הקהילות.

5. דרכי חיבור שונות: פוליטיות או אתיות

חיבור פוליטי

תגובתו של הרב פסח וליצקי על המשבר מציגה שינוי משמעותי בגישתו ליחסים בין נוצרים ליהודים. בעבר הוא התמקד בעיקר בלמידה משותפת של המקרא ובאחווה תאולוגית, ברוח הרעיון שהעם היהודי נקרא "לסייע לשאר העולם להתקרב לאלוהים... להיות אור לגויים". אבל אחרי 7 באוקטובר, כשמנהיגים נוצרים רבים לא הפגינו תמיכה מיידית – בשעה שהוא ציפה לעצרות המוניות המגַנות את חמאס – וליצקי הסיק שדיאלוג תאולוגי טהור אין בו די. הוא התפטר ממשרתו ב"מרכז להבנה ושיתוף פעולה יהודי–נוצרי" וייסד עם שותפים את הקואליציה Keep God's Land ("שִמרו על ארצו של האל"). הוא הסביר את המהלך: "בתפקיד הקודם לא יכולתי באמת לעשות דברים פוליטיים בגלל הארגון. התפטרתי כדי שאוכל לדבר ביתר חופשיות ולהעביר מסרים פוליטיים, משום שהבנתי שתגובת הנוצרים על 7 באוקטובר חייבת להיות שילוב של אמונה ופוליטיקה".

הוא הוסיף והבהיר: "הקמנו את Keep God's Land כדי להתנגד ללחצים אנטי־ישראליים. הבנו שהתאולוגיה לבדה לא תעשה את העבודה. אנו זקוקים לבעלי ברית מחויבים שיתייצבו לצידנו ברגעים מכריעים". להשקפתו של וליצקי, כדי שבריתות בין־דתיות ימשיכו להיות משמעותיות גם לנוכח האתגרים המתרבים, השיח התאולוגי חייב כעת להתחבר לייצוג פוליטי מוחשי. אשר על כן, המסרים שלו חרגו מעבר ללימודים תאולוגיים והתמקדו במאבקים פוליטיים משותפים ובחוויה של נוצרים ויהודים גם יחד כמטרות של כוחות עוינים. כיום הוא נותן עדיפות לעידוד מנהיגים נוצרים למנף את השפעתם הפוליטית לתמיכה בישראל, ומתאר את הגישה החדשה הזו כיעילה.

נקודה מרכזית בפעילות זו הייתה התנגדות לקריאות של ממשל ביידן לפתרון שתי המדינות. וליצקי הסביר: "המיקוד העיקרי של הקואליציה שלנו הוא להדוף את הקריאות של ממשל ביידן למדינה פלסטינית", באמצעות מאמץ קולקטיבי להשפיע הן על המדיניות והן על השיח הציבורי בנושא הסכסוך הישראלי–פלסטיני. אסטרטגיה זו כוללת בניית קואליציה רחבה של

מנהיגים נוצרים – ביניהם דמויות פוליטיות בולטות בארה"ב, כגון חברי הקונגרס לשעבר מישל בקמן וטוני פרקינס – כדי להפגין חזית מאוחדת עם הקהילה הנוצרית למען ישראל. כפי שאמר וויליצקי, "הבנו שהתאולוגיה לבדה לא תעשה את העבודה. אנו זקוקים לבעלי ברית מחויבים שיתייצבו לצידנו ברגעים מכריעים".

חלק מגישתו של וויליצקי היא לעודד מנהיגים נוצרים, שחלקם לא פעלו בעבר למען ישראל, לחתום על ניירות עמדה, להביע את דעתם בפומבי ולארגן תוכניות חינוך בכנסיות שלהם. לדעתו הדבר חיוני לגיוס תמיכה רחבה יותר בקרב הנוצרים. הוא מתאר מספר הצלחות, כולל יצירת קואליציה גדולה למדי של מנהיגים נוצרים – מאות, לפי חשבונו – המיישרים קו עם דמויות פוליטיות בולטות. לדברי וויליצקי, קואליציה זו קראה תיגר בפועל על הצעות מדיניות התומכות בפתרון שתי המדינות, באופן ששיקף עיסוק ישיר בוויכוחים פוליטיים עכשוויים בנוגע לישראל.

נוסף לכך, וויליצקי מציין שמנהיגים נוצרים שבעבר נמנעו מפעילות משמיעים עכשיו את קולם, נוקטים עמדה בפומבי או מארגנים אירועים שנועדו להסביר לבני קהילותיהם את מצבה של ישראל. הוא רואה בהתפתחויות אלה עדות ליעילות של שילוב קשרים תאולוגיים עם הפגנת תמיכה מתואמת. הוא לא טוען להצלחה מלאה או מסתמך על מדדי ביצוע רשמיים, אולם הוא מביע ביטחון שההישגים הראשוניים הללו מעניקים תוקף לשליחותה של הקואליציה שלו ומחזקים את הצורך בהמשך המאמצים.

חיבורים דתיים ואתיים

בניגוד למודל המעורבות הפוליטית של וויליצקי, מובילי חיבורים בין־דתיים אחרים הגיבו למשבר בעקבות 7 באוקטובר על ידי חיזוק היסודות התאולוגיים והמוסריים כמסד לחיבורים בעלי משמעות. מתאר הרב ד"ר אלון גושן־גוטשטיין, מנהל מכון אליהו לדיאלוג בין־דתי: "ההשפעה המיידית של המלחמה הייתה להקפיא את כל החיבורים הבין־דתיים... הפעילות של כל הקבוצות נפסקה". בניגוד מוחלט לשינוי הכיוון של וויליצקי, מכון אליהו העביר את המיקוד לערכי מוסר אוניברסליים – ובמיוחד כבוד האדם – כדרך לטיפוח בסיס משותף אל מול השיח הפוליטי המפלג. "מצאנו נישה תמטית מעשית... אנחנו שמים דגש על כבוד האדם כערך ליבה", הסביר. על ידי עצרות תפילה ודיונים מקוונים שבמרכזם הכבוד לכל בן אנוש – יהודי, מוסלמי או נוצרי – המכון בנה מרחב ניטרלי שבו קהילות ממגוון אמונות יכולות להתאחד בסולידריות בלי לכרוע תחת נטל המחלוקות הפוליטיות. גישה זו מזכירה את הגישות של אברהמסון, וגנר וסטולוב שנדונו בפרק הקודם.

מיקוד אתי דומה גיבש הרב ד"ר פרננדו פישל שליין, רב ואקדמאי ארגנטינאי המתמחה בביו־אתיקה ויחסים בין־דתיים, שמציע השקפה פרגמטית וקונסטרוקטיבית מאוד. את הימים שאחרי 7 באוקטובר הוא תיאר כ"גילוי" שחשף מי היה מחויב באמת ליחסים הבין־דתיים ומי

התעסק רק בפוליטיקה סמלית. בארגנטינה, שבה קהילות נאבקות בקשיים כלכליים ומרוחקות גאוגרפית מהסכסוך במזרח התיכון, הדגש הוא בעיקר על קשרים אישיים ודתיים ופחות על ויכוחים פוליטיים מופשטים. "אנחנו חיים במרחק של 12,000 קילומטרים מהבעיה... יש לנו בעיות כלכליות, אינפלציה, שחיתות. לאנשים כאן אין זמן ולא אנרגיה להתחבר לפוליטיקה סמלית טהורה. ואז אתה רואה מי חבר שלך בחיים האמיתיים", ציין פישל שליין. הוא הוסיף והדגיש שיחסים בין־דתיים אותנטיים חייבים להתקיים "בין אנשים, לא בין טיעונים או מוסדות שמתיימרים, לפעמים באופן שקרי, לייצג קבוצות או קהילות"; אפילו בצל "פייק ניוז" או אי־הבנות לגבי ישראל, יש חשיבות עליונה לאכפתיות ולתמיכה כנה.

פישל שליין מקדם את מה שהוא מכנה "התעלות הדיאלוג הבין־דתי למדרגה של הפקה בין־דתית" – מהלך לעבר פעולה אתית שיתופית שנותנת מענה לקשיים חברתיים מקומיים או גלובליים. במקום לנסח הצהרות על קונפליקטים מרוחקים, הוא מעודד יצירת מיזמים מקומיים מוחשיים, כגון בתי ספר או תוכניות הזנה. "אם ניצור יחדיו – בתי ספר, תוכניות הזנה, דרכים לסייע לעניי עירנו – אז נהיה שותפים לפעולה. אחדות כזאת היא חזקה יותר מכל מחלוקת פוליטית", הסביר. בעיני פישל שליין, שיתוף פעולה והפקה בין־דתית חייבים להתקדם מיוזמות רטוריות למיזמים מעשיים של תמיכה בחיים ועשיית טוב.

כרב וכחוקר בתחום הביו־אתיקה, הרב שליין חותר לשיתוף פעולה בין־דתי כדי לטפל בסוגיות חברתיות בוערות בעזרת רעיונות דתיים ומוסריים. הוא הקים קבוצה שמורכבת מכומר, אימאם ורב – כולם בעלי זהות דתית מוצקה וכישורים אקדמיים. המטרה שלהם היא לקבל החלטות או לספק תובנות רלוונטיות לבעיות חברתיות מנקודת מבט מוסרית המבוססת על אמונה דתית, כדי להפיק מדיניות ציבורית אתית המתאימה לכולם ולפתור סכסוכים נקודתיים וממשלתיים.

אחד המיזמים החשובים של הקבוצה הוא כתיבת טיוטה של מסמך בדבר הדאגות המוסריות בנושא הבינה המלאכותית (AI) בארגנטינה וכיצד להתייחס אליהן. המסמך עוסק באתגרים הכרוכים בשימוש מתקדם ב־AI ומציע תובנות מן המסורות היהודית, הנוצרית והמוסלמית. עוד תחום שבו הם מתמקדים הוא ההשלכות המוסריות של עריכה גנטית והנדסה גנטית. מיזמים אלה לא רק מטפחים דיאלוג בין־דתי, אלא גם שואפים להשפיע על השיח הציבורי ועל המדיניות של ממשלות.

פישל שליין מדגיש את החשיבות שבהפיכת תכנים שפותחו בהקשרים אקדמיים ובין־דתיים לרלוונטיים לממשל הלאומי. במהלך מגפת הקורונה זיהה הצוות הבין־דתי שלו מחסור בפרוטוקולים לאומיים למיון והקצאה של משאבים חיוניים. בתגובה, קבוצת החוקרים הבין־דתית שלו בנתה פרוטוקול שלדבריו עולה בקנה אחד עם ערכי המוסר של היהדות, החופפים לאלה של הנצרות והאסלאם. מאמץ זה ממחיש כיצד חשיבה ותוצרים אתיים בין־דתיים יכולים לתת מענים ישירים לאתגרים רפואיים והומניטריים דחופים.

מבחינתו של הרב פישל שליין, סוג זה של "יצירה בין־דתית, הפקה בין־דתית" של ידע ומסגרות אתיות מייצג ממד חיוני בעבודה הבין־דתית – כזה שמתקדם מדיאלוג לחיבורים משותפים מוכווני פעולה אל מול האתגרים הדחופים ביותר של העולם.

6. המשך הדיאלוג או פקפוק בנחיצותו

קריאות להערכה מחודשת של הדיאלוג או להפסקתו

הרב ריקרדו די־סייני, רבה הראשי של רומא, העלה שאלות קיומיות בדבר עצם התכלית של המשך הדיאלוגים הרשמיים אם השותפים הנוצרים ממשיכים להחזיק בעמדות מעורפלות. "מה הטעם להמשיך בדיאלוג אם זאת הגישה?" תהה, בתחושה עמוקה של התפכחות. די־סייני טען שההצהרות הגדולות נגד אנטישמיות מאבדות כל משמעות כשהן נתקלות בשתיקה לנוכח הטרור: "הכרזות קולניות אינן מספיקות... אי אפשר לומר 'לא לאנטישמיות' ואז לשמור על שתיקה כשטרוריסטים טובחים ביהודים". עצם העובדה שעמד לבטל את "יום הדיאלוג" (Giornata del Dialogo) – אירוע קתולי–יהודי המתקיים באיטליה מדי שנה – הוא עדות ניצחת לעומק המשבר ביחסים.

מחויבות לצד הביקורת

בניגוד לספקנות של הרב די־סייני, מנהיגי דת אחרים שומרים על מחויבות איתנה לדיאלוג הבין־דתי, למרות הקשיים הרבים לקיימו בימים אלה. הרב דוד רוזן מתעקש כי "דיאלוג בין־דתי הוא לא רק כלי להשגת יעדים מסוימים. הוא ערך בפני עצמו". הוא שואב תפיסה זו מן האמונה שכל דת יכולה להגיע להבנה חלקית בלבד של האלוהות: "כל דת אינה אלא פינה קטנה של מבנה גדול הרבה יותר. במילים פשוטות, אלוהים גדול יותר מכל דת". מתוך התפיסה היהודית שכל אדם נברא בצלם אלוהים הוא מסיק ש"כל מפגש אנושי הוא מפגש עם אלוהים". הוא מכיר במחיר הרגשי של האירועים האחרונים, אך מזהיר בתוקף מניתוק החיבורים: "לנטוש את המערכה פירושו לתת תוקף לאינסטינקטים הגרועים ביותר בשני הצדדים״.

מסגרת תאולוגית זו מביאה את רוזן לתאר את הדיאלוג הבין־דתי כצורה של חוויה רוחנית. "המפגש הבין־דתי בשבילי היה העשרה רוחנית", הוא מסביר, "ומבחינתי, יש לו ערך כשלעצמו". הוא מדגיש שערך מהותי זה מתקיים באופן עצמאי מכל תוצאה מוחשית של כינון שלום או קידום זכויות אדם: "אני לא צריך שזה יוביל אותי – לא אל השלום, לא אל זכויות האדם, בשבילי, למפגש יש ערך בפני עצמו. אבל כמובן, כל שאר הדברים חשובים".

עמדתו של הרב רוזן מנוגדת לזו של הרב מיכאל מלכיאור, שרואה בשיח הבין־דתי קודם כול מפעל פוליטי. רוזן איננו מבטל את המטרות הפוליטיות, אבל הוא חוזר ואומר שגם אם החיבורים הבין־דתיים לא יובילו לשום הישג פוליטי ממשי, הוא עדיין יישאר מחויב לדיאלוג:

"גם אם אני לא מסוגל לעשות שום דבר חיובי במובן הפוליטי, עצם ניהול השיח שווה את המאמץ". השקפה זו מחזקת את הרעיון שהשיח הבין־דתי, כשניגשים אליו ממקום של כנות וענווה, מציע לא רק יתרונות מעשיים אלא גם ערך רוחני עמוק. הרב אברהם סקורקה תומך גם הוא, כמו הרב רוזן, בהמשך הדיאלוג ומדגיש את החשיבות של "כנות ביקורתית" בשיחות בין אמונות שונות. סקורקה טוען שקיום הדיאלוג, אפילו תחת לחץ, חיוני להפרכת תפיסות שגויות וליצירת אמון: "אם נמשיך לדבר, נוכל להבהיר ולתקן. זה הרבה יותר טוב מלהשאיר אותם בבורותם או לאפשר לטינה לתסוס".

גם הרב נועם מרנס קורא למחויבות מחודשת וכיול־מחדש של האסטרטגיות, במקום להשתמש בתסכול כסיבה לנתק. "אנחנו צריכים להגביר את המאמצים שלנו במקומות שבהם יש גילויי חולשה", הוא טוען. בעיני מרנס, הנתיב להתקדמות עובר דרך חיזוק עקרונות היסוד של AJC: הבטחת מקומה הצודק של ישראל בקהילה העולמית, מאבק באנטישמיות, וקידום זכויות האדם, חופש הדת והפלורליזם. כפי שהסביר: "יש רצון עז מצד רבים משותפינו לַדיאלוג להפריד את יחסיהם עִם ישראל מיחסיהם עם העם היהודי, וזוהי הפרדה מזויפת עבור רוב רובה של יהדות העולם". לדעתו "אסור לנו... להחליף... את האנטישמיות באנטי־ישראליות", ולא מקובל מבחינתו לתמוך בזהות היהודית בלבד ולהתעלם מן הקשרים ההיסטוריים והרוחניים של היהודים לארץ ישראל. תחת זאת יש "להמשיך להיאבק באנטישמיות, לאשש את מקומה של ישראל כאומה בין האומות וליצור עולם שבו יש כבוד לפלורליזם, לחופש דת ולזכויות אדם".

מרנס גם מזהיר מפני ויתור מכול וכול על הדיאלוג הבין־דתי בגלל המערבולת שיצרה מתקפת 7 באוקטובר: "בואו לא נשפוך את התינוק עם המים. בואו לא ניתן ל־7 באוקטובר... להגדיר את העתיד". אכן, כמה כנסיות הפגינו "התנהגות רעה" אחרי הטבח, הוא אומר, אבל מציין שקהילות אחרות "מתחבטות... בסוגיית ישראל". הוא מדגיש שהמשך הדיאלוג – בצורה מרוככת, בשפה זהירה ומתוך כבוד הדדי – הוא חיוני, ומזכיר את הרגישות הכרוכה בדיון בסוגיות מורכבות אלה: "שפה ראויה" היא הכרחית להתנהלות במציאות הנוכחית.

בסך הכול, מרנס דוגל כאמור בשמירה על עקרונות היסוד של AJC, אימוץ אסטרטגיות תקשורת והפחת חיים חדשים במאמצים הבין־דתיים כדי לטפל בפערים שחשפו האירועים האחרונים. על ידי דבקות בדיאלוג מכבד, הבנה הדדית וניסוחים זהירים, הוא טוען שהיחסים הבין־דתיים עדיין יכולים לצאת מחוזקים מכל הקשיים שנוצרו עקב 7 באוקטובר.

תגובות האוונגליסטים

בפרק הסקירה נפרשה תמונה מרובת פרטים של התגובות האוונגליסטיות על המלחמה, ששיקפה במידה רבה את נקודות המבט של המרואיינים. כפי שציינה ג'ורג'ט בנט, תגובות העולם הנוצרי על הסכסוך בהחלט לא היו עשויות מקשה אחת. לעומת האוונגליסטים,

שמפגינים "תמיכה גורפת בישראל", בזרמים נוצריים פרוגרסיביים יותר "מצהירים בקול גדול על תמיכה בפלסטינים". שסע אידאולוגי זה מבליט את המורכבות של המעורבות הנוצרית בסכסוך הישראלי–פלסטיני.

אדם גרגרמן מחזק את הדיכוטומיה הזאת ומדגיש את היחסים המתוחים בין הקהילה היהודית לזרמים הפרוטסטנטיים המרכזיים, כגון "הכנסייה המאוחדת של ישו", "הכנסייה הלותרנית האוונגליסטית באמריקה" ו"הכנסייה הפרסביטריאנית USA". מוסדות אלה, הוא מסביר, פרסמו במשך עשרות שנים הצהרות ביקורתיות על ישראל מבחינה תאולוגית ופוליטית, והאירועים שבעקבות 7 באוקטובר רק החריפו את המתחים.

כדי להבין את החיכוך עם הזרם המרכזי הפרוטסטנטי חשוב להכיר את המסגרת התאולוגית שבתוכה פועלים הזרמים הללו. כנסיות כגון "הכנסייה הפרסביטריאנית USA" ו"הכנסייה הלותרנית האוונגליסטית באמריקה" נסמכות במידה רבה על מסורת של "ביקורת נבואית" בנוגע לכוח המדינה ושלטון הצבא, ולא פעם מושפעות מאוד מן הנרטיבים של הנוצרים הפלסטינים. אומנם, זרמים אלו מנמקים את עמדותיהם באופן פנימי כיישום הכרחי של תפיסת "עשיית השלום" הנוצרית, אולם שותפים יהודים רואים בגישה זו כשל מוסרי חמור. אחרי 7 באוקטובר, ראייה נבואית זו הובילה תכופות להצהרות שטשטשו את הגבולות בין התוקף למותקף. מנקודת מבט יהודית, בכך שהתייחסו לסכסוך כאילו אינו אלא "מעגל אלימות" שיש לגנותו ללא עוררין, הנציחו הכנסיות הללו את ההשוואה המוסרית הבלתי נסבלת, שמתעלמת מן הברבריות חסרת התקדים של מחבלי חמאס.

בניגוד לכך, הנוצרים האוונגליסטים מצטיירים לא אחת כבעלי בריתה הנאמנים ביותר של ישראל. הרב פסח וליצקי מייחס נאמנות זו לאמונה הדתית שלהם, שמדינת ישראל המודרנית מגשימה נבואה מקראית. ארגונים אוונגליסטיים בולטים, כגון "נוצרים מאוחדים למען ישראל" (CUFI) בראשות הכומר ג'ון הייגי, הם דוגמה לתמיכה הבלתי מעורערת הזאת. הם מביעים תכופות נכונות "לעמוד בחזית" כאשר ישראל מאוימת. ובכל זאת, כפי שמזהיר בריאנט פרנק, ברית זו אינה נקייה מסיבוכים. הוא מציין שתמיכה כזאת לעיתים קרובות נובעת מתפיסות אסכטולוגיות שאינן עולות בהכרח בקנה אחד עם האינטרסים היהודיים. "יש הטיה מובנית בהעדפה שלהם לישראל... לצורך המטרות שלהם", מעיר פרנק, ומזכיר שלמרות המתיחויות הללו, ממשלות ישראל בזו אחר זו אימצו את הברית מטעמים אסטרטגיים.

עם זאת, כמה מרואיינים הדגישו שאין לראות את העולם האוונגליסטי כגוש אחד. הרב ריקרדו די־סייני, שמדבר בהקשר האיטלקי, מתייחס ל"גלקסיה אוונגליסטית" – מונח שמקפל בתוכו את השונות התאולוגית והאידאולוגית בתוך הקהילות האוונגליסטיות. רבגוניות פנימית זו משתרעת מִפלגים פרו־ישראליים מובהקים עד לכאלה שאדישים לישראל או אפילו מתנגדים לה, מה שמעמיד בספק כל הכללה פשטנית בעניין גישות האוונגליסטים.

גם מפגשים אישיים משמעותיים זכו להתייחסות בראיונות. רורי פיקר נייס נזכרת במקרים שכמרים אוונגליסטים שמרנים פנו אליה מתוך רצון לנהל דיאלוג גלוי לב כדי להבין טוב יותר את ההשקפות היהודיות על הסכסוך. שיחות אלה, היא מציינת, נשענו לא על מכנה משותף פוליטי כלשהו, אלא על כבוד ואמון הדדי, ובכך שיקפו את הפוטנציאל לחיבור שמונע ממערכת יחסים, אפילו בצל הבדלים אידאולוגיים.

ברוח זו, אהרן אריאל לביא מצביע על העניין הגובר שמגלים נוצרים רבים בלימוד התורה, השפה העברית, התרבות היהודית ואפילו המשפט העברי. יש המתארים זאת כ"התעוררות לתורה" של "הנצרות העברית" (Hebraic Christianity). רבים מאנשים אלה גדלו בבתים אוונגליסטיים, מורמוניים וכדומה, אבל כבר לא בהכרח מזדהים כך. אחד ההבדלים העיקריים הוא שהם התרחקו לחלוטין מתאולוגיית ההחלפה וזנחו את רעיון המרת היהודים לנצרות.

התעניינות זו, לפי נתונים שנאספו במרכז הבין־דתי "אור תורה" (Ohr Torah Interfaith Center), משתרעת על פני מיליונים אם לא עשרות מיליונים של נוצרים, ומשקפת סקרנות רוחנית עמוקה. מפגשים כגון אלה מתווים נתיב מבטיח לחיבורים בין־דתיים המושתתים על למידה משותפת במקום תועלות פוליטיות.

בעקבות 7 באוקטובר התחילה גם הקהילה היהודית לבחון מחדש את האסטרטגיות הבין־דתיות שלה. ד"ר ארי גורדון מ־AJC ציין שינוי כיוון מצד חלקים מסוימים בקהילה היהודית, ורצון גובר להתמקד בבניית קואליציות אך ורק עם בעלי ברית חד־משמעיים ומה שהוא מכנה ה"לוחמים הלא־יהודים למען ציון", במקום לנהל מערכות יחסים עם שותפים שגישתם לישראל מתאפיינת בביקורתיות ואמביוולנטיות. גישה חדשה זו – שגורדון סיכם במילים "מי לה' אליי" – מעמידה מבחני סף מחמירים (ולא פעם בלתי מציאותיים) כדי לקבוע מי ראוי להיקרא שותף בין־דתי לגיטימי של הקהילה היהודית. לעיתים קרובות מובילים את הקו הזה אנשים שמעדיפים סולידריות פוליטית על פני תמימות דעים תאולוגית, ורואים ביחסים בין־דתיים מעין עסקה, ולא תהליך של בניית אמון. שינוי מגמה זה משקף היערכות מחודשת רחבה יותר של סדרי עדיפויות בין־דתיים, המדגישה בריתות פרגמטיות בתקופות של איום קיומי.

סיכום

הראיונות במחקר זה מציירים תמונה מורכבת, שטרם התגבשה סופית, של יחסי היהודים והנוצרים אחרי הזעזוע של 7 באוקטובר. שותפים לדיאלוג ממסורות שונות ומיבשות שונות ראו את אותו אירוע עצמו דרך עדשות נפרדות, והחוויות שלהם הניבו קשת של תגובות, משיתוק ואֵלם עד לסולידריות נלהבת. כשבוחנים את שבעת האשכולות התמטיים יחדיו, מתגלה שדה של חיבורים שהם בו־זמנית שבורים ובעלי יכולת הסתגלות מרשימה.

1. רגע של משבר עמוק: התגובה הרגשית של התפכחות אצל רבים מאנשי המקצוע היהודים חושפת כמה עמוקה הטלטלה שעבר האמון הבין־דתי – במיוחד ביחס לכנסייה הקתולית ולתגובתו של האפיפיור פרנציסקוס. בקרב רבים הדו־משמעות המוסרית מצד שותפים נוצרים ותיקים יצרה לא רק אכזבה אלא קרע בהתקדמות שהושגה בעמל רב במשך עשרות שנים. אי אפשר להפריז בעומק המשבר: הוא גרם לאחדים לפקפק בעצם היסודות של הדיאלוג עצמו. ועם זאת, אפילו בקרב הקולות המיואשים ביותר, אין ויתור מוחלט. אדרבה, מנהיגים יהודים בוחנים מחדש את תנאי החיבור, דנים בהם, ומתעקשים שכל דיאלוג משמעותי מוכרח להתחיל בהכרה מוסרית חד־משמעית בסבל ובטראומה שעברו היהודים – ורק אז ניתן לקיים דיונים גאופוליטיים נרחבים יותר.

2. האצה בהיערכות האידאולוגית המחודשת: התגובות של נוצרים פרוגרסיביים רבים מושפעות כעת מתפיסה פוסט־קולוניאליסטית, שמחליפה בהדרגה את האתוס הפוסט־שואתי שהִנחה את הפיוס הנוצרי–יהודי מ־1965 ואילך. שינוי תפיסה זה מלהק מחדש את היהודים – ממיעוט נרדף היסטורי לסוכני כוח קולוניאליסטי – ובכך מערער את היסודות המוסריים של הסולידריות שעיגנו בעבר את ההתפייסות בין הדתות. ככל שעדשה זו מתקבעת יותר, כן היא עלולה לעוות את תמונת הסכסוך הישראלי–פלסטיני ולהציגו בצורה בינארית פשטנית של מדכא ומדוכא, ובכך לטשטש את הטראומה היהודית ההיסטורית, ההגדרה העצמית הלאומית והמורכבות של האזור. המתחים התאולוגיים סביב אדמה, כוח ותאוריית ההחלפה שוב אינם אקדמיים בלבד; הם מופעלים מחדש בדרכים שמאיימות לשחוק עשורים של אמון. ללא התייחסות לנושא, היערכות אידאולוגית חדשה זו עלולה לגדוע קשרים בין־דתיים ולתת לגיטימציה לנרטיבים מסוכנים שכורכים ביקורת פוליטית עם דחייה תאולוגית.

3. המוסדות חשובים, אבל אין תחליף להון האנושי: המסרים הדו־משמעיים מהווטיקן אחרי 7 באוקטובר ממחישים כיצד הצהרות רשמיות – או היעדרן – יכולות להדהד בצורה שלילית דרך רשתות מקומיות ולהעמיק את תחושת ההתפכחות וחוסר האמון. אבל לצד החסרונות המוסדיים מתגלה החוסן המרשים של קשרים בין־אישיים איתנים שנבנו בסבלנות במשך עשורים: קבוצות לימוד, מפגשים בין אנשי דת ומיזמים אזרחיים

משותפים. קהילות שהיו מעורבות בלמידה בין־דתית גלויה, כגון הכנסייה של סקוטלנד, יצאו מייד אחרי 7 באוקטובר בתגובה אוהדת, גינו את הטרור ולא היססו להביע הזדהות עם סבלם של היהודים. דוגמאות אלה מחדדות כי אמון אישי שנבנה לאורך זמן יכול לשרוד למרות העמימות שמשדרים המוסדות. יש לציין שאפילו בסביבות נוצריות, המשבר הנוכחי הוכיח את החשיבות שבהצבת ישראל במרכז השיח, במקום להתעלם ממנה.

4. דרכי חיבור שונות המשלימות זו את זו: אסכולה אחת נחושה בדעתה להדגיש את ההיבט הפוליטי, בטענה שהסולידריות חייבת להימדד במדיניות ובפעולה ציבורית. אסכולה אחרת מתרחקת מגאופוליטיקה ומקדמת שיח של ערכי מוסר אוניברסליים כגון כבוד האדם, ביו־אתיקה ודאגה לחלש. שתי הגישות בהחלט אינן סותרות זו את זו, אבל משתמעת מהן חלוקת עבודה: הקואליציות הפוליטיות מטפלות באיומים מיידיים ואילו המיזמים הרוחניים־מוסריים מטפחים את האמון לטווח ארוך.

5. הדיאלוג עצמו עומד למשא ומתן: קריאות להשהות או אפילו לנטוש ערוצים בין־דתיים רשמיים מחדדות את עומק המשבר הנוכחי. ובכל זאת רוב המרואיינים ממשיכים להגן על נחיצות הדיאלוג ומדגישים את ערכו המתמשך. אצל אחדים המניע הוא רציונל תאולוגי עמוק – לא מעשי בלבד – והוא נטוע באמונה שכל מפגש אותנטי בין בני אדם הוא, במהותו, מפגש עם האלוהות. באופן פרדוקסלי, מבחינתם של כמה מהמרואיינים, עצם הלחצים המאיימים למוטט את החיבורים הבין־דתיים סייעו להבהיר את חשיבותם ולאשש את התכלית לקיומם. רגעים של קרע חמור שכזה הם הזדמנות קריטית להתבוננות מעמיקה במה שחייב להשתנות בתוך השיח – כדי שחיבורים עתידיים לא רק יהיו אפשריים, אלא יהיו חסינים יותר.

6. עקביות והבדלים פנימיים בקרב האוונגליסטים מסבכים את התפיסה הבינארית: קהילות אוונגליסטיות מסוימות תמכו בישראל באופן פומבי ונחרץ ביותר, אבל מספר מרואיינים מזהירים שסולידריות זו איננה אחידה אצל כולם ולא תמיד נטועה בסדרי העדיפויות המשותפים ליהודים ולנוצרים. התמיכה מעוגנת לעיתים קרובות במסגרות עבודה תאולוגיות – כגון אמונות בדבר אחרית הימים או תאולוגיית הברית – שלא תמיד עולות בקנה אחד עם ההשקפות היהודיות ההיסטוריות או המוסריות. משום כך יש צורך בהמשך טיפוח הקשרים, לא רק כדי לאשש את הסולידריות, אלא גם כדי להעמיק את ההבנה ההדדית, כך שתוכל לעמוד הן בתמורות הפוליטיות והן בהבדלים התאולוגיים.

המלצות מדיניות

על סמך הסקירה והראיונות שבוצעו, מסמך זה משרטט צעדים ממשיים שאפשר לנקוט לחיזוק המעורבות הבין־דתית לפני, אחרי ותוך כדי רגעי עימות חריפים. ההמלצות שלהלן נועדו לסייע לאנשי מקצוע, לפקידי ממשל, לארגונים חברתיים ולקהילות דתיות בבניית מסגרות שיח איתנות, רשתות אמון חסינות ומערכת תמיכה מקיפה שמתעלה מעל מחלוקות פוליטיות. אלה עיקרי הצעדים, ופירוטם להלן: הכללת החינוך הבין־דתי באופן רשמי במסגרות החינוך, השקעה במועצות בין־דתיות מקומיות, עידוד שיחות אמיצות במקום שטחיות, הטמעת דיפלומטיה בין־דתית בתוך המדיניות הממשלתית הרשמית, ושמירה על תשתיות הדיאלוג ועל מערכות יחסים יציבות. השאיפה היא שכלים אלה יסייעו לא רק לאחות את הקרעים הנוכחיים, אלא גם לבנות חומות מגן מפני טלטלות עתידיות.

1. שילוב חינוך בין־דתי בתוכנית הלימודים הארצית

בעלי עניין: ממשלת ישראל (משרד החינוך), עמותות וארגונים

- הקניית אוריינות בין־דתית בבתי הספר מגיל צעיר חיונית ללכידות חברתית בטווח הארוך. ילדים לומדים לחוש נוחות בקרבת אמונות מגוונות כאשר הם נחשפים לשיעורים מדויקים ומותאמי־גיל על יהדות, אסלאם ונצרות לזרמיהן. חשיפה כזאת הודפת את הפחדים וההטיות המוקדמות ומנרמלת את הרבגוניות הדתית. יתרה מזו, הבנת מסורות מגוונות מייצרת אמפתיה: התלמידים לומדים עובדות על האמונות האחרות ומטפחים את הבגרות הרגשית הדרושה לכיבוד תרבויות שונות.

- יישום: על משרד החינוך לפתח תוכניות לימוד מעמיקות בשיתוף פעולה עם ארגונים המנוסים בתחום. בין המיזמים האפשריים ניתן לכלול פיתוח קורס לתלמידי תיכון ברחבי הארץ, ביקורים בית־ספריים בבתי כנסת, כנסיות ומסגדים כחלק מתוכניות בין־דתיות מודרכות, והכשרת מורים ייעודית. ארגונים כגון המכון למדיניות העם היהודי (JPPI) – שכבר פעילים בלימודי אזרחות, זהות יהודית ועמיות יהודית – יכולים לפתח קורס חדשני בנושא זה. הענקת חותמת רשמית לחינוך הבין־דתי תעביר את המסר כי הממשלה מחשיבה את הכבוד לרבגוניות דתית כעמוד תווך בזהות הישראלית, ולא רק כתוספת אופציונלית.

2. הקמת מועצות בין־דתיות מקומיות

בעלי עניין: ממשלת ישראל (המשרד לשירותי דת, משרד הפנים), נציגי עיריות

- מועצות בין־דתיות במסגרת העירייה, על פי מודל חיפה, יכולות להוות פתרון פרואקטיבי למתחים בקהילה. על ידי הפגשת רבנים, אימאמים, כמרים ופעילים חברתיים לפני שפורץ משבר, העירייה יכולה לבנות אמון והבנה הדדית. ההתגייסות המהירה בחיפה אחרי 7 באוקטובר הדגימה את היעילות של מערכות יחסים קיימות בהפחתת הרטוריקה המתלהמת והאלימות.

- יישום: על המשרד לשירותי דת לממן מרחבי מפגש, רכז או רכזת, והוצאות תפעול בסיסיות כדי להבטיח שמועצה מקומית כזאת תתכנס בקביעות. יש לחלק לחברים תפקידים ברורים למתן מענה בשעת משבר – למנות דובר או דוברת, לכנס ועדות חירום ולנהל קווים פתוחים עם הרשות המקומית. גישה ממוסדת זו מאפשרת שיתוף פעולה יום־יומי ותגובה מהירה ואחידה במצבים עתירי לחץ, בשאיפה להפחית את הסבירות למתיחות בקהילה.

3. הבהרת מרכזיותה של ישראל בעולם היהודי במסגרת הדיאלוג הבין־דתי

בעלי עניין: מנהיגי דת, מנחי קבוצות שיח, ארגונים ועמותות

- השותפים היהודים לדיאלוג הבין־דתי, בייחוד בארה"ב, צריכים להבהיר ביתר פתיחות את מקומה המרכזי של ישראל בחיים היהודיים. מספר ראיונות חשפו כי קשר זה הונח לעיתים קרובות כמובן מאליו במקום להיות מוסבר, מה שהותיר חלק מהשותפים הנוצרים והמוסלמים בלא הבנה מספקת באשר לחשיבותו הרגשית. על ידי הצבת ישראל בקדמת הבמה, במקום להתייחס אליה כאל "הפיל שבחדר", קבוצות בין־דתיות יכולות לטפח אמפתיה ותמיכה עמוקות יותר. המודל של כנסיית סקוטלנד לשיח ישיר עם רבנים מקומיים, המקיף מחלוקות תאולוגיות ופוליטיות, הוכיח כי התייחסות לסוגיות ליבה בנוגע לישראל מטפחת אמון אמיתי לטווח ארוך. שיחות אמיצות מקדמות אותנטיות.

- יישום: על העוסקים בתחום ליצור פורומים בטוחים לדיון בנושאים שעשויים ליצור קיטוב – ציונות, מסורות קולוניאליסטיות, תביעת בעלות תאולוגית על ארץ הקודש – בעזרת טכניקות לתיווך ופתרון סכסוכים. גם אם תהיה אי־נוחות בהתחלה, התעמתות עם הסוגיות הללו בראש פתוח תיצור יותר אמון בר־קיימא. מודלים כגון ההתפייסות המוצלחת של יהודי בריטניה עם הכנסייה של סקוטלנד מוכיחים שלמידה כנה ודיאלוג ישיר יכולים לגשר אפילו על פערים עמוקים.

4. כתיבת פרוטוקולים לשעת משבר, בדגש על שקיפות

בעלי עניין: כל השותפויות ואנשי המקצוע העוסקים בתחום הבין־דתי

- ההלם של 7 באוקטובר חשף הנחות לא מדוברות, כגון "למה הם לא התקשרו אלייך?"; פרוטוקולים מוכנים מראש לתגובה בשעת משבר – יצירת קשר מהירה, הצהרות תמיכה הדדיות, נוהלי "בדיקת נוכחות" – יכולים למנוע את תחושות הנטישה. הכנת הדרכים להושטת יד במצבי חירום לא רק מחזקת את המעורבות הרגשית, אלא גם מבטיחה את חלקם של בעלי העניין בתמיכה הקולקטיבית.
- יישום: גיבוש נהלים מוגדרים (כגון מינוי אחראים לשליחת הודעות שרשרת בקבוצה) כך שכל קהילה תדע כיצד להגיב מייד בשעת משבר. תבניות מוכנות להצהרות מטעם הקהילה ורשימות מעודכנות של אנשי קשר ושל המנהיגים הרוחניים יכולות לסייע בהוצאת מסרים לציבור בזמן אמת על מנת להדוף רטוריקה קיצונית.
- התייחסות לציפיות לא מדוברות: חלק מהמשתתפים היהודים סיפרו ששתיקתם של שותפים בין־דתיים אחרי 7 באוקטובר גרמה להם לתחושת בגידה. מנחי הדיאלוגים צריכים לדאוג להעביר מסרים ברורים על דרכי התמיכה המועדפות. הרב ג'סטוס בירד מציע לקבוצות לקבוע נורמות מפורשות להפגנת אהדה – אם בשיחת טלפון קצרה אם בהצהרה פומבית – כדי להבטיח שאף אחד לא ירגיש נטוש או לא יֵדע כיצד להביע הזדהות.

5. שילוב נושא האמונה הדתית במדיניות החוץ של ישראל

בעלי עניין: ממשלת ישראל (משרד החוץ), משלחות דיפלומטיות, בית הנשיא

- על ישראל להטמיע באופן אסטרטגי את הדיאלוג הבין־דתי בתוך הערוצים הדיפלומטיים שלה, תוך רתימה שיטתית של מנהיגי דת עולמיים לחיזוק הקשרים הדיפלומטיים ולמאבק אפקטיבי באנטישמיות ברחבי העולם. הרב אהרן לביא מדגיש את הנחיצות בכך שישראל "תשלב באופן רשמי דיאלוג דתי בתוך המסגרות הדיפלומטיות שלה", שכן זה יכול לסייע בגיבוש סולידריות נגד טרור ובנטרול אידאולוגיות קיצוניות. התייעצויות קבועות ושיח מתמשך עם גורמים בעלי השפעה – כולל הכס הקדוש, זרמים פרוטסטנטיים מרכזיים וקהילות בעלות רוב מוסלמי משמעותי – יעזרו לישראל לפעול לפירוק נרטיבים אנטישמיים, להבהיר תפיסות שגויות נפוצות בנוגע לציונות ולזהות יהודית, ולעודד את בעלי הסמכות לגנות במפורש אלימות וקיצוניות.[175]
- בניית יחסים לטווח ארוך: האמונה הדתית תופסת מקום מיוחד בעבודה הדיפלומטית לביסוס קשרים חסינים ובני קיימא, שמתעלים מעל הַקשרים פוליטיים משתנים. על ידי ארגון כנסים בין־דתיים, קידום המורשת הדתית והתרבותית המגוונת של ישראל

באמצעות משלחות מכל העולם, והזמנת מנהיגי דת בעלי השפעה עולמית לישראל, המאמצים הדיפלומטיים יכולים להגביר ולשמר את האמון והרצון הטוב. מערכות יחסים שטופחו בקפידה לא רק מכשירות את הקרקע לשיתופי פעולה בזמן משבר, אלא גם מניחות יסודות איתנים לתמיכה בין־לאומית נגד אנטישמיות וקידום הבנה הדדית בקהילות הדתיות השונות.

6. שיפור התיאום בין משרדי הממשלה

בעלי עניין: משרד החינוך, המשרד לשירותי דת, משרד הפנים ומשרד החוץ

- יש להקים כוח משימה בין־משרדי שיתאם את המאמצים לקידום היחסים הבין־דתיים. גוף כזה יבטיח שתוכניות הלימודים, מיזמי השיח והפעילויות בארץ ומחוצה לה יֵישרו קו עם יעדים לאומיים לכידים. לדוגמה, לצורך יישום תוכנית חדשה של אוריינות דתית, משרד החינוך צריך ליצור קשר עם מנהיגי דת מקומיים באמצעות משרד הפנים. משרד החוץ, בתורו, יכול לקשר משלחות דת בין־לאומיות לפרויקטים בין־דתיים בארץ כדי להציג מודלים חיוביים של דו־קיום.
- הרחבה של דוגמאות מוצלחות: מודל חיפה הצטיין בתיאום מוצלח בין אוניברסיטאות, מוסדות השלטון המקומי ומשרד הפנים. העתקת מתווה זה לרמה הארצית יכולה להגביר את ההשפעה של יוזמות פרטיות ולהפגין את מחויבות הממשלה לתפיסה כוללת של חיבורים בין־דתיים.

7. שיפור תשתיות הדיאלוג ומערכות היחסים החסינות

בעלי עניין: אנשי מקצוע בתחום הבין־דתי, ארגונים ועמותות, מנהיגי קהילה

- חשוב מאוד לבסס ולחזק מיזמים וחיבורים בין־דתיים מוצלחים שעמדו בטלטלת 7 באוקטובר. יוזמות דיאלוג מסוימות הפגינו חוסן יוצא דופן, ושיקפו בכך אמון מושרש היטב ושיחות גלויות לב. ג'ורג'ט בנט, פעילה ותיקה בתחום הבין־דתי, ציינה קבוצה ישראלית–פלסטינית אחת ש"החזיקה מעמד באופן יוצא מן הכלל" משום ששני הצדדים היו מחויבים להמשכיות. הפורום הבין־דתי בחיפה, שהיה קיים לפני 7 באוקטובר, התגייס מייד אחר כך ומאז התפתח והפך למועצה רשמית של העירייה. דוגמאות אלו מראות כי כאשר האמון אמיתי הקהילות אינן נוטשות זו את זו גם תחת לחץ כבד.
- זיהוי שותפויות קיימות וטיפוחן: על אנשי המקצוע לזהות אילו מערכות יחסים נמשכו – או נפסקו לזמן קצר בלבד – ולתת להן עדיפות. חשוב מאוד לשמר את הזיכרון הארגוני ואת ההנהגה של הקבוצות הללו כדי ללמוד אסטרטגיות שעמדו במבחן וליישמן בעתיד. מיזמים קטנים יותר, כגון חוגי לימוד יהודיים–מוסלמיים שמתמידים על אף הלחצים בתוך הקהילות, עשויים לשמש כזרעים להצמחת אמון מחודש.

- התמקדות באתגרים משותפים: לפני 7 באוקטובר, שיתופי פעולה רבים עסקו בסוגיות כגון גזענות ועוני ופחות בדיאלוג כשלעצמו; פעילויות אלה בדרך כלל נותרו בלא פגע. כפי שציין בריאנט פרנק, המאבק באנטישמיות ובאסלאמופוביה הוא סוג מוצלח במיוחד של שיתוף פעולה אשר "לא הושפע מ־7 באוקטובר". פעילויות לשירות הקהילה או פרויקטים הומניטריים משותפים – כגון תמיכה בחסרי בית או סיוע לפליטים – מזכירים לכל קבוצה את הנושאים שמעניינים את כל הצדדים ומחזקים את ההמשכיות.
- הבלטת סיפורי הצלחה: על ידי פרסום השותפויות החסינות הללו, מובילי פעילות בין־דתית יכולים להפגין את התועלת המעשית של שיתוף הפעולה ולעודד העתקה של אותם מודלים. אפילו בעיצומם של משברים קיצוניים, קשרים בין־דתיים אמיצים ומבוססים יכולים לעמוד בלחץ חברתי ופוליטי ולהאיר למרחוק כמגדלורים של תקווה.

סיכום

המתקפות המחרידות ב־7 באוקטובר 2023 זעזעו עד היסוד את היחסים הבין־דתיים בין קהילות יהודיות, נוצריות ומוסלמיות בעולם כולו, וחשפו את נקודות התורפה ואת החוזקות בתוך המסגרות ומערכות היחסים הקיימות. מחקר זה, השואב תובנות מראיונות עומק מקיפים, ממחקר אקדמי ומעדויות ישירות של אנשי שטח, המחיש הן את החוסן והן את השבירות הטבועים ביחסים בין־דתיים, תוך הצפת אתגרים מרכזיים והתוויית נתיבים לשיפור.

ביחסים בין יהודים לנוצרים, מייד אחרי 7 באוקטובר נחשפו אכזבות ותסכולים עמוקים, בייחוד לנוכח האמירות הדו־משמעיות מצד הוותיקן ועוד גופים נוצריים מרכזיים. השפה הדיפלומטית המדודה וההצהרות המעורפלות אחרי הזוועות של חמאס זעזעו קשות את האמון בקרב היהודים, והעלו שאלות קיומיות על טיבם ואמינותם של מאמצי דיאלוג בני עשרות שנים. מנהיגים יהודים ניסחו ציפיות ברורות לבהירות מוסרית וסולידריות ללא סייג, אשר למרבה הצער לא זכו למענה גורף. עם זאת, באותה תקופה נראו גם מחוות כנות של תמיכה ואהדה מצד חוגים נוצריים מסוימים, מה שהמחיש כי כשמדובר במערכות יחסים הנטועות עמוק בהבנה הדדית ובתקשורת ישירה, עדיין תיתכן הזדהות אותנטית.

בשדה היחסים בין יהודים למוסלמים, הסכסוך הכביד מאוד על קשרים קיימים, ופה ושם גרם להפסקת הדיאלוג באופן מוחלט. אך מתוך זאת התפתחו מספר מודלים שהדגימו כי בְּמָקום שבו הדיאלוג מושתת על שיתוף פעולה פרגמטי – כגון מיזמים הומניטריים – הוא יכול לא רק לעמוד במשבר, אלא גם לתת לו מענה מעשי. חלק מהראיונות מלמדים כי חיוני שהשותפים לדיאלוג יתעמתו בפתיחות ובצורה בונה עם נושאים מאתגרים, ובמיוחד עם תפקידה וחשיבותה של ישראל בזהות היהודית, וימסדו נוהלי תקשורת ברורים לטובת התמודדות עם סכסוכים עתידיים.

מסמך זה מדגיש מספר המלצות בעלות חשיבות מכרעת: הכללת חינוך בין־דתי מסודר בתוכניות הלימוד הארציות, הקמת מועצות בין־דתיות עירוניות בהתאם למודל המוצלח של חיפה, ושיפור התיאום בין משרדי הממשלה בנושאים הללו. נוסף לכך, כתיבת פרוטוקולים מובְנים למתן מענה בשעת חירום, הטמעת דיפלומטיה בין־דתית בתוך המדיניות הממשלתית הרשמית, ומתן ביטוי לתפקידה המרכזי של ישראל בחיים היהודיים – כל אלה הם צעדים חיוניים לחיזוק תשתיות הדיאלוג ולהבטחת חוסן מפני זעזועים עתידיים.

הערות סיום

1 בניתוח הראיונות כללתי שיחה בנושא זה עם הרב אפרים מירוויס, הרב הראשי של לונדון, אף כי לא ראיינתי אותו בעצמי.

2 David Rosen, "Christian-Jewish Relations: The Legacy of Pope John Paul II," JCRelations, February 29, 2004 (tinyurl.com/2xcm7hy2).

3 Adam Gregerman, "Unfulfilled Promise: Pope Francis and the Israel-Hamas War," Tablet Magazine, November 20, 2024 (tinyurl.com/553ky8e6); World Jewish Congress, "This Week in Jewish History: Israel and the Vatican Establish Diplomatic Relations," December 30, 2020 (tinyurl.com/yc79a38y).

4 Diane Montagna, "Pope Francis to Jewish Leaders: 'From Enemies and Strangers, We Have Become Friends and Brothers,'" Aleteia, October 28, 2015 (tinyurl.com/wxdfyfez).

5 "'Attacks on Jews are anti-Semitism, as are attacks on Israel,' Pope Francis tells Jewish leader," World Jewish Congress, October 28, 2015 (tinyurl.com/4hj7uatc)

6 Council of Centers on Jewish-Christian Relations (CCJR), "About the CCJR" (https://www.ncronline.org/news/jerusalem-church-leaders-call-peace-following-deadly-hamas-attack).

7 Adam Gregerman, "Unfulfilled Promise: Pope Francis and the Israel-Hamas War," Tablet Magazine, November 20, 2024 (tinyurl.com/553ky8e6).

8 Attacks on Jews are anti-Semitism, as are attacks on Israel,' Pope Francis tells Jewish leader, World Jewish Congress, October 28, 2015 (tinyurl.com/bdza94d5).

9 Saadia Mascarini, "The Vatican Is Risking Its Relationship with the Jewish World," JNS, November 16, 2023 (tinyurl.com/yccneyxe).

10 שם.

11 U.S. Conference of Catholic Bishops (USCCB), "Statement of U.S. Bishops' International Justice and Peace Chairman on Continued Violence in the Holy Land," October 27, 2023 (tinyurl.com/3vfsyw2e).

12 שם.

13 שם.

14 Saadia Mascarini, "The Vatican Is Risking Its Relationship with the Jewish World," JNS, November 16, 2023 (tinyurl.com/yccneyxe).

15 שם.

16 Israel Accuses Pope of Ignoring" Hamas Cruelty After He Criticizes Gaza Airstrikes," *Times of Israel*, December 22, 2024 (tinyurl.com/2fzkcwdd).

17 שם.

18 Saadia Mascarini, "The Vatican Is Risking Its Relationship with the Jewish World," JNS, November 16, 2023. (tinyurl.com/yccneyxe). האפיפיור נפגש עם משפחות חטופים ימים ספורים לאחר מכן.

19 שם.

20 למחקרים בנושא היחסים בין הביקורת על ישראל לאנטישמיות, ראו:
Wilhelm Kempf, "Anti-Semitism and Criticism of Israel: Methodology and Results of the ASCI Survey," *Conflict & Communication Online* 14, no. 1 (2015): 1-20; Sasha Volodarsky et al., "What Crosses the Line? Understanding the Boundaries of Antisemitism and Criticism of Israel Through the Perspectives of Jewish College Students," *Journal of Jewish Education* 91, no. 2 (2025): 107-131, doi.org/10.1080/15244113.2025.2476546; Jeffrey E. Cohen, "Did Antisemitism in Public Opinion Rise in the Wake of the Israel-Hamas War?," *Religions (Basel)* 16, no. 10 (2025): 1255, doi.org/10.3390/rel16101255; Eitan Hersh and Laura Royden, "Antisemitic Attitudes across the Ideological Spectrum," *Political Research Quarterly* 76, no. 2 (2023): 697-711.

21 Jewish Community Relations & Public Affairs Committee (JCRelations), "An Open Letter to His Holiness Pope Francis," JCRelations, November 12, 2024 (tinyurl.com/ydzfwcnu)

22 שם.

23 שם.

24 שם.

25 שם.

26 שם.

27 שם.

28 שם.

29 שם.

30 שם.

31 שם.

32 הרב די־סייני הוא אחד המרואיינים במחקר זה, והשקפתו תיבחן ביתר פירוט בהמשך.

33 Saadia Mascarini, "The Vatican Is Risking Its Relationship with the Jewish World," JNS, November 16, 2023 (tinyurl.com/yccneyxe).

34 Cindy Wooden, "Pope Francis Greets Rabbi Riccardo Di Segni, Chief Rabbi of Rome, during an Audience with a Delegation from the Conference of European Rabbis," ***Catholic Review*** (Online), January 17, 2025 (tinyurl.com/54xfv9uw).

35 Ethan Schwartz, "Pope's Oct. 7 Letter Citing Antisemitic Verse Is a Disaster for Jewish-Catholic Relations," Religion News Service, October 10, 2024 (tinyurl.com/hm3d3ryu).

36 שם.

37 שם.

38 שם.

39 ד"ר גרגרמן התראיין גם הוא בעבודה זו, תובנותיו ייבחנו לעומק בהמשך.

40 Adam Gregerman, "Unfulfilled Promise: Pope Francis and the Israel-Hamas War," Tablet Magazine, November 20, 2024 (tinyurl.com/553ky8e6).

41 שם.

42 Saadia Mascarini, "The Vatican Is Risking Its Relationship with the Jewish World," JNS, November 16, 2023 (tinyurl.com/yccneyxe).

43 שם.

44 שם.

45 Adam Gregerman, "Unfulfilled Promise: Pope Francis and the Israel-Hamas War," Tablet Magazine, November 20, 2024 (tinyurl.com/553ky8e6).

46 שם.

47 שם.

48 שם.

49 שם.

50 David Neuhaus, S.J. and Guy Alaluf, "Rabbi Alaluf: Pope Francis' Letter to the Jewish People Has Put an End to a 'Crisis'", America: The Jesuit Review, February 21, 2024 (tinyurl.com/5n8dm5jr).

51 Gina Christian, "Catholic colleges, universities condemn Hamas attacks on Israel, pray for peace," Catholic Review, October 13, 2023 (tinyurl.com/yck4zm3r); Matthew McDonald, "Catholic College Presidents Confront Hamas Attack on Israel and Israeli Response," National Catholic Register, October 26, 2023 (tinyurl.com/ynvrna2p).

52 Hillel International, "83% of Jewish College Students Have Experienced or Witnessed Antisemitism Firsthand Since Oct. 7 Attack, Survey Finds," (tinyurl.com/3nzzvun5).

53 Pope Francis, "Address to Delegation of European Rabbis," Vatican speech, Vatican City, November 6, 2023 (tinyurl.com/3cnupkcf).

54 "'Double Standards' from Pope, 'Singling out' Jews, Israeli Government Says", *JNS*, December 21, 2024 (tinyurl.com/mw3u59pp).

55 Adam Gregerman, "Unfulfilled Promise: Pope Francis and the Israel-Hamas War," Tablet Magazine, November 20, 2024 (tinyurl.com/553ky8e6).

56 Saadia Mascarini, "The Vatican Is Risking Its Relationship with the Jewish World," JNS, November 16, 2023 (tinyurl.com/yccneyxe).

57 Pope Francis, Fratelli tutti (Encyclical Letter on Fraternity and Social Friendship), October 3, 2020 (tinyurl.

com/55p5mck3).

58 Pontifical Commission for Religious Relations with the Jews, The Gifts and the Calling of God Are Irrevocable (2015), §24-25.

59 Second Vatican Council, Nostra Aetate (1965), §4.

60 David Hollenbach, The Common Good and Christian Ethics (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); John Courtney Murray, We Hold These Truths (New York: Sheed & Ward, 1960).

61 Francis, Fratelli Tutti (2020), §§15, 189-197.

62 Massimo Faggioli, Pope Francis: Tradition in Transition (New York: Paulist Press, 2015); Austen Ivereigh, The Great Reformer (New York: Henry Holt, 2014); idem, Wounded Shepherd (New York: Henry Holt, 2019).

63 Catechism of the Catholic Church, §§2309-2314

64 Russell Pollitt, *An Open Letter to Chief Rabbi Warren Goldstein from the Jesuit Institute of South Africa*, *Johannesburg*, December 21, 2023 (tinyurl.com/2kfh97du).

65 politics-society/2024/01/05/israel-gaza-war-jesuit-neuhaus-246822

66 "Evangelicals Trying to Convert Jews: A Fair Price for Christian Support for Israel?," ***Haaretz***, May 11, 2020 (tinyurl.com/s7tyuk4j).

67 לסקירה על יחסי האוונגליסטים האמריקאים עם ישראל, ראו Shlomo Fischer and Dov Maimon, American Evangelicals, Jews, and Israel (Jerusalem: Jewish People Policy Institute, August 2024).

68 Yaakov Shalom Ariel, Evangelizing the Chosen People: Missions to the Jews in America (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000): 218: "In its size and stature, Jews for Jesus became in the 1980s and 1990s what the American Board of Missions to the Jews had been in the 1930s and 1940s, when it was the largest and most influential mission - towering above all others".

69 "Reflections on My Engagement in Christian-Jewish Dialogue," Fuller Studio, Fuller Theological Seminary (tinyurl.com/537vn5zn).

70 Hal Lindsey and Carole C. Carlson, *The Late Great Planet Earth* (Grand Rapids, Michigan: Zondervan, 1970).

71 Marvin R. Wilson, "An Evangelical View of the Current State of Evangelical-Jewish Relations," Journal of the Evangelical Theological Society 25, no. 2 (June 1982): 139-160

72 Neil S. Rubin, "The American Evangelical Response to October 7," Palm Beach Center for Democracy and Policy Research (tinyurl.com/vabbw7ye).

73 שם.

74 Jacob Kornbluh, "Pat Robertson: A Complicated Friend of Israel," SDJewishWorld, June 8, 2023 (tinyurl.com/48s46khu).

75 Marvin R. Wilson, "An Evangelical View of the Current State of Evangelical-Jewish Relations," ***Journal of the Evangelical Theological Society*** 25, no. 2 (June 1982): 139-160

76 שם.

77 "National Christian Leadership Conference for Israel - USA," ***JCRelations.net*** (tinyurl.com/2e4bk4sb)

78 Lausanne Consultation on Jewish Evangelism (LCJE), ***LCJE Official Website*** (lcje.net).

79 Ron Kampeas, "Billy Graham's difficult legacy: Pro-Israel in public, deriding Jews in private," ***The Times of Israel***, February 21, 2018 (tinyurl.com/57sz7am2).

80 "Top pro-Israel evangelical leader sees 'wellspring' of support for Jewish state," ***The Times of Israel***, May 14, 2018 (tinyurl.com/yx642ddy).

81 Eric J. Greenberg, “Southern Baptists to Pray for Conversion,” *Jewish Telegraphic Agency*, September 10, 1999 (tinyurl.com/4bfe86r8).

82 TTN Blog, “Christian Supersessionist Theology and White Nationalism,” *The Third Narrative*, June 4, 2023 (tinyurl.com/4zmb8t7p).

83 Terence L. Donaldson, “Supersessionism and Early Christian Self-Definition,” *Journal of the Jesus Movement in Its Jewish Setting* 3 (2016): 1-32.

84 “Covenant theology,” *Encyclopaedia Britannica* (britannica.com/topic/covenant-theology)

85 בנושא הציונות הנוצרית ראו:Motti Inbari and Kirill Bumin, *Christian Zionism in the Twenty First Century: American Evangelical Opinion on Israel* (Oxford and New York: Oxford University Press, 2024).

86 Ed Gaskin, “Dispensationalism, Christian Zionism, and Their Role in Antisemitism in the US,” *The Times of Israel Blogs*, March 6, 2025 (tinyurl.com/3ytmy3mc).

87 Rick Joyner, “A Victorious Controversy?” MorningStar Ministries, December 11, 2007 (tinyurl.com/btabj95f).

88 “Dual Covenant Theology,” Monergism.com (monergism.com/dual-covenant-theology).

89 F. Brent Leatherwood, “Southern Baptist Support Powers America’s Relationship with Israel,” Jerusalem Center for Public Affairs, May 8, 2025 (tinyurl.com/yek8rbtn).

90 שם.

91 Neil S. Rubin, “The American Evangelical Response to October 7,” Palm Beach Center for Democracy and Policy Research (tinyurl.com/vabbw7ye).

92 “American Evangelicals Boost Support for Israel After Hamas Attacks,” The New York Times, October 15, 2023 (tinyurl.com/yvyjdmky).

93 Neil S. Rubin, “The American Evangelical Response to October 7,” Palm Beach Center for Democracy and Policy Research (tinyurl.com/vabbw7ye).

94 Adam Gabbatt, “‘This war is prophetically significant’: why US evangelical Christians support Israel”, *The Guardian*, October 30, 2023 (tinyurl.com/bddvcft6).

95 Brent Leatherwood, “Southern Baptist Support Powers America’s Relationship with Israel”, Jerusalem Center for Security and Foreign Affairs (https://jcfa.org/southern-baptist-support-powers-americas-relationship-with-israel/).

96 Neil S. Rubin, “The American Evangelical Response to October 7,” Palm Beach Center for Democracy and Policy Research (tinyurl.com/vabbw7ye).

97 שם.

98 שם.

99 “JPost: Samaritan’s Purse donates ambulances to Israel, plus center near Gaza,” *AFMDA News*, September 19, 2024 (afmda.org/news/jpost-samaritans-purse).

100 International Fellowship of Christians and Jews (IFCJ), “International Fellowship of Christians and Jews Provides $19M in Aid in First 100 Days of Israel-Hamas War,” Press Release, January 15, 2024 (tinyurl.com/mr277uu6).

101 שם.

102 Fares Abraham, “Why Younger Evangelical Christians Are Losing Their Faith in Israel,” *Religion News Service*, February 11, 2025 (tinyurl.com/35cac35s).

103 Scott Gustafson, “Evangelical leaders challenge Christianity Today on coverage of Gaza War,” Baptist News Global, December 5, 2024 (tinyurl.com/2s3ssha7).

104 Bishop Robert Stearns, Isaiah Rothstein, “Renewing the Evangelical-Jewish Alliance,” *eJewishPhilanthropy*, November 6, 2024 (tinyurl.com/bdfnj9mu); Neil S. Rubin, “The American Evangelical Response to October 7,” Palm Beach Center for Democracy and Policy Research (tinyurl.com/vabbw7ye).

105 The Philos Project, *African* מומלץ לעיין ב־ *American Attitudes Toward Israel:*

Representative Survey of 1,019 African Americans, 2019 (tinyurl.com/5yev2jkb); ראו גם Shlomo Fischer and Dov Maimon, American Evangelicals, Jews, and Israel (Jerusalem: Jewish People Policy Institute, August 2024): 8.

106 "Eagles' Wings Leads Historic Delegation to Israel," The Jerusalem Post, September 28, 2025 (tinyurl.com/3njzs6r4).

107 להרחבה בנושא זה ראו: Shlomo Fischer and Dov Maimon, American Evangelicals, Jews, and Israel (Jerusalem: Jewish People Policy Institute, August 2024): 40-59.

108 Bishop Robert Stearns, Isaiah Rothstein, "Renewing the Evangelical-Jewish Alliance," *eJewishPhilanthropy*, November 6, 2024 (tinyurl.com/bdfnj9mu).

109 ראו M. Ben Mollov, *Approaches to Jewish-Arab Interreligious Dialogue and Peacebuilding: Theory and Practice* (Hershey, PA: IGI Global Scientific Publishing, 2024). מולוב טוען כי בניגוד לתפיסה הרווחת כי הסכסוך הערבי–ישראלי עוסק רובו ככולו בנושאים טריטוריאליים ופוליטיים, היסודות העמוקים שלו נטועים בסוגיות דתיות ותרבותיות.

110 World Council of Churches, "Current Dialogue no. 45," WCC-COE (World Council of Churches), (wcc-coe.org/wcc/what/interreligious/cd45-10.html).

111 "World Congress of Imams and Rabbis for Peace," Wikipedia, accessed December 2, 2025 (tinyurl.com/mftfj25p).

112 Benjamin Kerstein, "In Speech to Jewish Group, Leader of World's Largest Muslim Organization Calls for Compassion," *The Algemeiner*, June 10, 2018 (tinyurl.com/4edf37k7).

113 Ron Kronish, "Rabbi Michael Melchior and his Religious Peace Initiative," JCRelations.net (tinyurl.com/ywby8skz).

114 "Summary of presentation on the 2002 Alexandria Summit and its follow-up," *Cafe Dissensus*, February 24, 2019 (tinyurl.com/5n8b7t2u).

115 "Alexandria 2002: Report on the Alexandria Interreligious Summit," Center for Jewish-Christian Relations (Boston College) (tinyurl.com/224vnj59).

116 Ron Kronish, "Rabbi Michael Melchior and his Religious Peace Initiative," JCRelations.net (tinyurl.com/ywby8skz). חבר בארגונו של הרב מלכיאור התראיין במחקר זה.

117 שם.

118 הרב ד"ר אלון גושן־גוטשטיין התראיין במחקר הנוכחי.

119 Elijah Interfaith Institute" (home page)," (elijah-interfaith.org)

120 Rachel Hirshfeld, "Jews, Muslims Unite in Fight for Religious Freedom," *Israel National News*, September 3, 2012 (israelnationalnews.com/news/159569).

121 "Home", *Muslim Jewish Advocacy* (muslimjewishadvocacy.org)

122 שם.

123 "Muslim-Jewish Advisory Council," InfluenceWatch (tinyurl.com/9mws2t92).

124 Amanda Gordon, "Muslim-Jewish Advisory Council launches digital initiative to counter hate and division," American Jewish Committee, November 9, 2021 (tinyurl.com/mvyvdnmf).

125 "UAE interfaith compound featuring new synagogue set to open Thursday," The Times of Israel, February 16, 2023 (tinyurl.com/3xyhz34m).

126 Muslim Council of Elders, "Bahrain Dialogue Forum: East and West for Human Coexistence," Muslim-Elders.com, November 3-4, 2022 (tinyurl.com/bdjc5m9y).

127 שם.

128 The Woolf Institute, "Seeking to Understand My 'Other' Family," *Woolf Institute Blog*, July 10, 2020 (tinyurl.com/3f6s5f42).

129 Eva Armour and Vishnu Swaminathan, "Dehumanizing Each Other Won't Effect Real Change. Here's How We Move Forward," Rolling Stone, May 13, 2024 (tinyurl.com/yc33awba).

130 "MAJIC High School Leadership Council," NewGround (tinyurl.com/3548wb4f).

131 Foundation for Ethnic Understanding (FFEU), "Season of Twinning", ***FFEU - Muslim-Jewish Relations: Grassroots Initiatives*** (tinyurl.com/muced6tv).

132 "American Synagogues and Mosques Unite in Twinning Project," World Jewish Congress News (tinyurl.com/cmt2bkk6).

133 שם.

134 JC Reporter, "Friends reunited on Muslim 'Mitzvah Day'," The Jewish Chronicle, April 1, 2017 (tinyurl.com/4e5ph97n).

135 "Home," Nisa-Nashim: Jewish-Muslim Women's Network (nisanashim.com).

136 "Home," SOSS Peace (sosspeace.org).

137 Sam Metz, "In U.S., some Muslim-Jewish interfaith initiatives are strained by Israel-Hamas war," Associated Press, December 3, 2023 (tinyurl.com/rz5hyv2f).

138 Tom Gjelten, "A Cooling: Jewish-Muslim Interfaith Work after October 7 and Gaza," Moment Magazine, February 23, 2024 (tinyurl.com/ymr2czd9).

139 שם.

140 שם.

141 שם.

142 "UK Interfaith Group Shutters After Failing to Condemn Hamas Massacre," Islamism News, February 23, 2024 (tinyurl.com/ywk2uxmz).

143 Australian interfaith relations break down as Muslims, Christians fail to condemn murder of Jews (tinyurl.com/23nccm5s).

144 Fares Abraham, "As some interfaith initiatives struggle, others strive to mend the divide, eJewishPhilanthropy, October 30, 2023 (tinyurl.com/yt6cmv6b).

145 שם.

146 Qanta A. Ahmed, "The Muslim World Speaks: Hamas Must Meet its End," The Jewish Chronicle (via ***The Times of Israel***), February 24, 2025 (tinyurl.com/y288exvs).

147 שם.

148 שם.

149 "Exclusive: Senior UK Muslim clerics condemn Hamas attacks on Israel in landmark statement," ***Jewish News***, October 18, 2023 (tinyurl.com/e7cvfcv2).

150 Tom Gjelten, "A Cooling: Jewish-Muslim Interfaith Work after October 7 and Gaza," Moment Magazine, February 23, 2024 (tinyurl.com/ymr2czd9) . על הצלחתן של תוכנית New Ground ושל MAJIC (Muslims and Jews Inspiring Change) לאחר 7 באוקטובר ראו:Madeleine Kashkooli, "Oct. 7 drove Jewish and Muslim teens apart. A dialogue group in L.A. brought them together," ***Jewish Telegraphic Agency***, April 8, 2025 (tinyurl.com/ubmntbbc).

151 Tom Gjelten, "A Cooling: Jewish-Muslim Interfaith Work after October 7 and Gaza," Moment Magazine, February 23, 2024 (tinyurl.com/ymr2czd9).

152 "Tell MAMA Records Seven-Fold Increase in Anti-Muslim Cases in One Month," ***Tell MAMA*** (tinyurl.com/ykw5smha) . ראו גם: Anti-Defamation League, "Over 10,000 Antisemitic Incidents Recorded in the U.S. Since Oct. 7, 2023, According to ADL," ADL Press Release, March 7, 2024 https://www.adl.org/resources/press-release/over-10000-antisemitic-incidents-recorded-us-oct-7-2023-according-adl).

153 Toby Helm, "Faith leaders unite to reject prejudice on eve of 7 October anniversary," ***The Guardian***, October 5, 2024 (tinyurl.com/3ymf46hd).

154 Ivan Kalmar & Tariq Ramadan, *Antisemitism and Islamophobia*: *Routledge Handbook of Muslim-Jewish Relations* (New York: Routledge, 2016): 351-371

155 Tom Gjelten, “A Cooling: Jewish-Muslim Interfaith Work after October 7 and Gaza,” Moment Magazine, February 23, 2024 (tinyurl.com/ymr2czd9).

156 Fares Abraham, “As some interfaith initiatives struggle, others strive to mend the divide,” eJewishPhilanthropy, October 30, 2023 (tinyurl.com/yt6cmv6b).

157 Matt Lebovic, “Islamophobia and antisemitism condemned by dozens of US interfaith leaders in DC,” *The Times of Israel*, December 21, 2023 (tinyurl.com/m4cdde8t).

158 שם.

159 “Religious leaders call for respect, dialogue amid wartime tensions in Haifa,” *The Jerusalem Post*, March 26, 2024 (jpost.com/israel-news/article-793714).

160 שם.

161 ההשקפה המוצגת כאן היא של מנהיגים יהודים. עם זאת ייתכן שהשותפים המוסלמים חשו נבגדים מצד עמיתיהם היהודים, שלתפיסתם תמכו ללא סייג במבצע הצבאי של ישראל, כשהם מתעלמים, ממזערים או מצדיקים את האובדן המזעזע של חיי אזרחים פלסטינים בעזה. בה בעת, תחושת חוסר התמיכה שחוו יהודים רבים מצד עמיתיהם המוסלמים נגעה תכופות לתגובה מיידית על 7 באוקטובר עצמו, עוד לפני פעולת צה”ל ברצועה והמספר ההולך וגדל של אבדות בנפש שם.

162 הרב מירוויס לא התראיין למחקר זה; זווית הראייה שלו מובאת מתוך נאום פומבי שנשא בנושא זה.

163 David Bernstein, “Jewish Community Relations and the October 8th Jew,” *SAPIR Journal, War in Israel Special Edition* (October 2023-February 2024) (tinyurl.com/yuayyxhh).

164 שם.

165 United Nations Development Programme, Supporting Insider Mediation: Strengthening Resilience to Conflict and Turbulence - EU Guidance Note (New York: UNDP, 2014) (bit.ly/4vXJAtP).

166 נושא זה נדון בהרחבה אצל בן מולוב, ראו: M. Ben Mollov, *Approaches to Jewish-Arab Interreligious Dialogue and Peacebuilding: Theory and Practice* (Hershey, PA: IGI Global Scientific Publishing, 2024).

167 David Bernstein, “Jewish Community Relations and the October 8th Jew,” *SAPIR Journal, War in Israel Special Edition* (October 2023-February 2024) (tinyurl.com/yuayyxhh).

168 ראו: Tom Wegner, ***The Abrahamic Revolution: A Middle Eastern Peace Formula***, Translated by Erez Shachar, The Middle East Center, 2025

169 בעניין הפוטנציאל של הסכמי אברהם לקידום שיחות שלום בין־דתיות, ראו: M. Ben Mollov, *Approaches to Jewish-Arab Interreligious Dialogue and Peacebuilding: Theory and Practice* (Hershey, PA: IGI Global Scientific Publishing, 2024).

170 אחרי שיסכה הרני פרשה רשמית מהפעילות הבין־דתית, היא החלה לעסוק בהיבט אחר של היחסים עם הנוצרים. היא מובילה את המאמצים לתעד תקיפות נגד נוצרים בארץ באמצעות ”מרכז נתוני חופש הדת בישראל“, שאותו עזרה להקים בתגובה למקרי אלימות חוזרים ונשנים נגד אזרחים ומוסדות נוצריים בירושלים וברחבי המדינה – אלימות שלדבריה החריפה מאז 7 באוקטובר. המרכז הוקם משום שמוסדות המדינה והציבור הרחב נוטים להתעלם מתקריות כאלה או לדחוק אותן לשוליים בהיעדר תיעוד שיטתי ותלונות רשמיות. למרכז שלוש מטרות: לתעד כל תקרית, לסייע לקורבנות בהגשת תביעה למשטרה ולהביא את הנתונים לתשומת לב הרשויות והציבור הרחב.

171 עוד על אדם גרגרמן ניתן למצוא בפרק הראיונות.

172 הכוונה למכתב הפתוח שהוזכר בפרק הסקירה.

173 ”אנטי־יהדות“ הוא המונח הטכני שהכנסייה עצמה משתמשת בו לתיאור אנטגוניזם נוצרי נגד

יהודים. למידע נוסף על תפיסת האנטי־יהדות לעומת אנטישמיות ראו: Jonathan Elukin, "Anti-judaism", In *Key Concepts in the Study of Antisemitism* (Cham: Springer International Publishing, 2020): 13-24; Robert Chazan, *From anti-Judaism to anti-Semitism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

174 Scottish Council of Jewish Communities (SCoJeC), *The Inheritance of Abraham? A Report on the "Promised Land," 2013.* (bit.ly/4vWzWbc).

175 עוד ועוד חוקרים ואנשי מקצוע דנים היום בתפקיד המשמעותי שהתרבות והדת יכולות למלא בקידום פתרון סכסוכים וכינון שלום במזרח התיכון. ראו: Mohammed Abu-Nimer et al., *Unity in Diversity: Interfaith Dialogue in the Middle East* (Washington, D.C.: US Institute of Peace Press, 2007); Atalia Omer et al., *The Oxford Handbook of Religion, Conflict, and Peacebuilding* (Oxford: Oxford University Press, 2015); R. Scott Appleby, "The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation," *Pro Ecclesia* 12, no. 1 (2003): 116-118; Marc Gopin, *Holy War, Holy Peace: How Religion Can Bring Peace to the Middle East* (Oxford: Oxford University Press, 2002).